

DEÁK ÁGNES

A Habsburg Birodalom a nacionalizmus kihívásai között

Tervek és koncepciók a birodalom újjáalakítására
(1848–1849)

1848 forradalma és az azt követő szabadságharc a magyar történelem egyik nagy fordulópontja, mellyel történetírásunk már méltán nagyon sokat foglalkozott. A hagyományos „nemzeti látószög” sokáig arra ösztönözte a történészeket, hogy ezt az eseménysorozatot is a magyar liberális reformmozgalom és a birodalmi kormányzat kötérlhúzásának kétpólusú rendszerében értékeljék. Az elmúlt néhány évtizedben már sikerült e szűk nemzeti nézőpontból kitekintve a magyarországi politikai és katonai erőviszonyokat közvetlenül befolyásoló európai diplomáciai erőteret elemeit szervezően beépíteni az e korszakról alkotott elképzelésünkbe.¹ Ugyanakkor kevesebb figyelem jutott a birodalmon belüli, a különböző politikai színezetű osztrák-német és szláv nemzeti mozgalmak egymásnak feszülése nyomán kialakult birodalmi belpolitikai helyzet vizsgálatára, pedig a magyar nemzeti mozgalom és program birodalombeli „helyiértékét”, teljesítményének pozitívumait és negatívumait csak ennek számításba vételével lehet igazán meghatározni.² A magyar álláspont a birodalom kívánatos politikai berendezkedéséről, Magyarország azon belüli státusáról rivális elképzelések és programok össz-tüzhében állt. Hanák Péter egyik tanulmányában röviden összefoglalja a birodalmi

A tanulmány a Central European University Research Support Scheme programjának támogatásával készült. Köszönöm Dr. Univ.-Prof. Horst Haselsteinernek (Universität Wien) szakmai támogatását és segítségét.

¹ Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. 2. kiadás. Gondolat, Budapest, 1987.; Urbán Aladár: Batthyány miniszterelnöksége. Magvető, Budapest, 1986.; Erdődy Gábor: A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.; Gergely András: A Frankfurt–Budapest szövetség kialakulása 1848 tavaszán. Századok, 1996. 5. sz. 1033–1062., Gergely András: A magyar ügy és a magyar diplomácia Frankfurtban 1848 nyarán. Századok, 1997. 5. sz. 991–1018.

² A térség nemzeti mozgalmait tárgyalja: Urbán Aladár: Európa a forradalom forgószélében 1848–1849. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970. 251–259.; Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976., Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Európában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.; Kovács Endre: Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon. Magvető, Budapest, 1977. 253–272.; Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.; Niederhauser Emil: 1848. Sturm im Habsburgerreich. Corvina, Budapest, 1990. (a továbbiakban: Niederhauser)

küzdőtéren megjelenő konkurens programokat: „fედális-arisztokratikus fédération”-ról, „abszolutisztikus centralizmus”-ról, „alkotmányos centralizmusról”, „polgári liberális, alkotmányos fédération”-ról, „magyar dualisztikus irányzatról” és „polgári demokratikus nemzeti-republikánus” irányzatról szól, hangsúlyozva, hogy ez a típusalkotás önmagában némileg leegyszerűsített képet ad, amelyet azonban tovább lehet árnyalni.³ A nemzetközi szakirodalomban igen nagy hagyománya van ezen programok bemutatásának; tanulmányunk azonban nem egyszerűen reprodukálni kívánja ennek credményeit, hanem azok felhasználásával, ugyanakkor a vizsgált források, mindenekelőtt a korabeli röpiratok körének kiterjesztésével és némileg másfajta csoportosításával kívánja felvázolni az 1848–49-ben hirdetett magyar dualisztikus-perszonáluniós államjogi program, illetve az ezt követő években annak korrekciójára törekvő politikai programok eszmetörténeti kontextusát.

1848 előtt a Habsburg Birodalom a régi típusú, dinasztikus birodalmak egyik mintapéldánya volt. Míg Nyugat-Európában egyre inkább a nemzetállam vált az állami szerveződés általánosan elfogadott elvévé, addig a Birodalom népek konglomerátuma maradt. A soknemzetiségű birodalom nemzetiségi viszonyai igen kiegyenlítették voltak. Lakosságának közel negyven százaléka valamely szláv nemzetiséghez tartozott, de az megoszlott a cseh, szlovák, lengyel, rutén, horvát, szerb, szlovén nemzetiségek között. Az osztrák-németek aránya 21,5 százalék, a magyaroké 13,5, az olaszoké 14,3, a románoké 6,8 százalék volt. Egyetlen nemzetiség sem rendelkezett még csak meggyőző relatív többséggel sem.⁴ 1848-at megelőzően a birodalom összetartó ereje a dinasztikus legitimitás volt, melyet Magyarország kivételével – ahol a rendi alkotmányosság alapintézményei fennmaradtak – abszolutista kormányzati rendszer egészített ki. A modern politikai eszmék európai térhódítása közepette a birodalom konzervatív vezető elitje, melyet leginkább Klemens Lothar Wenzel von Metternich herceg testesített meg, a birodalmat ostromlott várnak tekintette, s úgy vélte – miként azt a Metternich köréhez tartozó Franz von Hartig tanácsos az 1848-as mozgalmakról írott munkájában megfogalmazta –, „ahogy egykor Ausztria az európai civilizáció védőbástyája volt az iszlám barbárság ellenében, úgy most védőgát lehet a forradalmi propagandával szemben” a Szent Szövetségben tömörült konzervatív hatalmakkal együtt.⁵ A vezető elit a birodalomnak a tartományok történetileg kialakult eltérő hagyományait, államjogi státuszát, Magyarországnak a birodalmi struktú-

³ Hanák Péter: A soknemzetiségű Habsburg-monarchia válsága a polgári forradalom korszakában. In: Magyarország a Monarchiában. Gondolat, Budapest, 1975. 97–125.

⁴ Idézi: Niederhauser 22–23.

⁵ [Hartig, Franz]: Genesis der Revolution in Oesterreich im Jahre 1848. Friedrich Fleischer, Leipzig, 1850. 4., 15. (a továbbiakban: Hartig 1850.); A birodalom hivatására vonatkozó 19. századi koncepciókról lásd: Nyíri, J. C.: Philosophy and National Consciousness in Austria and Hungary, 1848–1918: A Comparative Socio-Psychological Sketch. In: Structure and Gestalt: Philosophy and Literature in Austro-Hungary and her successor states. Ed. Barry Smith. John Benjamins B. V. Amsterdam, 1981. 235–262. Nyíri azonban az 1848 előtti időszakról csupán mint a bizonytalanság, az identitáskeresés időszakáról beszél, nem véve figyelembe a birodalom vezető elitjét átható nagyon is tudatos és szilárd hivatástudatot.

rán belüli különállását bizonyos fokig tekintetbe vevő politikai-közigazgatási szervezetét meg akarta őrizni, egyben óvatosan erősítve a birodalmi központot. E felfogással szemben különböző alternatív elképzelések körvonalazódtak a birodalmon belül. Mindenekelőtt Magyarországon éltek tovább az ellenzéki tradíciók a rendi ellenzék formájában, amelyből azonban az 1830-as években kinőtt a nyugat-európai eszméket adaptáló, modern liberális ellenzék. Az örökös tartományokban, s ez jellemezte Csehországot is, az ellenzék az 1840-as években erősödött meg. Itt azonban a rendi hagyományok jóval gyengébbek voltak, s az ellenzék elképzelései között a rendies tradíciók felelevenítése és a modern liberális eszmék képviselése igen sajátos ötvözetet alkotott.

Az 1848–49-es forradalmi mozgalmak a Habsburg Birodalomban nem pusztán a kormányzat válságát credményezték, hanem maga a birodalom léte került veszélybe. A forradalmi mozgalmak, megkérdőjelezve a korábbi legitimitációs elveket, három tekintetben is kihívást jelentettek: egyrészt célként jelölték meg a rendi társadalomszerveződés lebontását és az állampolgári jogegyenlőségre épülő polgári társadalom megteremtésének programját hirdették. Ehhez szorosan kapcsolódott a politikai intézményrendszer átalakításának követelése, az abszolutisztikus, illetve a rendi alkotmányos intézmények helyett a liberális polgári alkotmányosság elvének érvényesítése: a népszuverenitás elvének jegyében népképviselési törvényhozó testület(ek) életre hívása, felelős kormány(ok) létrehozása, a hatalmi ágak elválasztása, a politikai szabadságjogok biztosítása. Harmadrészt pedig az előző két tényezővel szoros összefüggésben a modern nacionalizmus eszméinek jegyében addig soha nem látott erővel színre léptek a különféle nemzeti mozgalmak, melyek a nemzetiség elvét a politikai szerveződés alapelvevé vagy legalábbis egyik meghatározó elvévé kívánták tenni, s követelték a birodalom szervezetének reformját. „A régi világ a *család*ból indult ki, a középső az *államot* helyezte a legfelsőbb polcra; a harmadik fok, e kettő összeolvadása – a *nemzet*, azaz a nép (család) saját államában. Milyen körben mozogtak a szabadságtörökvések a világtörténelem során? A fiú a családban, az egyén mint állampolgár az államban igyekezett szabad lenni; most elérkezett az idő, hogy a nemzet más nemzet mellett függetlenül álljon, hogy a nemzet mint *nemzet* szabad, önálló és a szomszédos vagy az államok ugyanazon komplexumához tartozó nemzetekkel egyenjogú legyen! Igen, a nemzet szabadsága mint olyan, a népegyéniség önrendelkezése más népiségek befolyása nélkül, ezek azok az elvek, melyek a jelen mozgalmainak belső lényegét alkotják, ezek azok a javak, melyekért most a küzdelem folyik” – írta a cseh nemzeti mozgalom egy lelkes képviselője 1848-ban.⁶ A „nemzeti egyenlőség”, a „Gleichberechtigung der Nationalitäten” jelszava a korszak politikai közhelyeinek egyikévé vált, melynek égisze alatt a nemzeti mozgalmak hívei követelték a birodalom területi-közigazgatási szervezetének átalakítását, a birodalom népei nyelvének szabad, minden korlátozás nélküli használatát a közigazgatás, igazságszolgáltatás, oktatás és a fe-

⁶ Jordan, J. P. Dr.: Aktenmäßiger Bericht über die Verhandlungen des ersten Slavenkongresses in Prag. Expedition der „Slavischen Centralblätter”, Prag, 1848. 10. (a továbbiakban: Jordan)

lkezeti élet minden szintjén, a nemzetiségek kultúrájának szabad fejlesztését, ki-művelését. Valóban felmerült a kérdés: összegyeztethető-e a birodalom fennmaradása a modern koreszmékkal, s ha igen, hogyan és milyen formában. 1848 fő kérdése Ausztriában az volt – fogalmaz Josef Redlich –, „lehetséges-e az, és milyen eszközökkel érhető el, hogy a Habsburg alattvalókat kitevő oly sok nép-ből és népfajból az abszolutizmus által megteremtett évszázados birodalmi- és államközösség fennmaradjon mint állami birodalmi közösség, ha az egyéni poli-tikai szabadság liberális elvét és a népek szabadságának a nacionalizmus által ins-pirált elvét a birodalmat alkotó valamennyi országban és nép között egyidejűleg életbe léptetik.”⁷

Az 1848–49-es mozgalmak első hónapjaiban úgy tűnt, hogy az első két ki-hívás tekintetében „konszenzus” alakult ki a birodalom minden politikai ténye-zője között, hiszen a társadalmi modernizáció keretében az udvar kellelten köz-reműködésével mindenhol sor került a rendi társadalmi-jogi tagozódás felszámol-ására, a polgári társadalom alapkereteinek megteremtésére. A társadalmi moder-nizáció 1848-as vívmányait 1849 után sem kérdőjelezte meg a kormányzat, sőt a modernizáció jelszava beépült a neoabszolutista időszak kormányzati legiti-mációs elvei közé. Jó ideig az alkotmányosság elve is általánosan elfogadottnak tűnhetett, annak ellenére, hogy megvalósítási formáiról, mindenekelőtt a népszu-verenítés elvének az uralkodói szuverenitást korlátozó szerepéről már 1848 végétől, a Schwarzenberg-kormány megalakulásától, az uralkodóváltással is jel-zett kormányzati fordulattól kezdődően heves vita folyt. Ezt a vitát is eldöntötte hatalmi szóval az oktrojált alkotmány kibocsátása 1849. március 4-én. Mindazo-náltal a kormányzat az alkotmányosság elvével való nyílt szakításra csak 1851-ben szánta rá magát az olmützi alkotmány 1851. augusztus 20-i felfüggesztésével, majd 1851. december 31-én történő visszavonásával. Éppen ezért az 1848–49-es birodalmi politikai küzdelmek a nemzetiségi konfliktusokban csúcsosodtak ki, a politikai ellentétek e téren öltöttek legnyilvánvalóbb formát.

A nemzetiségi mozgalmak követelései a birodalom szinte minden pontján feszegették az addigi politikai-közigazgatási kereteket. A nemzetállami forma vonzása a birodalom minden népénél, nemzeténél jelentkezett, de természetesen eltérő körülményeiknek megfelelően más-más formában: a cseh mozgalom ma-gyar mintára politikai-államjogi különállást követelt, felvetve Morvaország és Szilézia Csehországhoz kapcsolását; ez utóbbi tartományokban viszont erős volt az önálló tartományi státus megtartását kívánó tábor; felmerült a szlovének által lakott területek kiválása az örökös tartományokból és csatlakozásuk egy megala-kítandó délszláv egységhez a birodalmon belül; Tirolban a tartomány déli részét lakó olasz nemzetiség követelte önálló koronatartományba való szervezését; Galí-ciában a rutének léptek fel a lengyel dominancia ellen, s külön lengyel és rutén tartomány szervezését tűzték ki célul; felmerült igényként Bukovina különválasz-tása Galíciától, az itt élő románok és rutének viszonyának rendezése. A leg-erősebb kihívást természetesen a magyar különállás igénye jelentette. Részben

⁷ Redlich, Josef: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Band 1. Der Neue Geist Verlag/Dr. Peter Reinhold, Leipzig, 1920. I. 89. (a továbbiakban: Redlich)

erre reakcióként fogalmazódtak meg a magyarországi nemzetiségi mozgalmak követelései: Horvátország önálló koronatarományként való elismerése, elszakadása Magyarországtól – vagy önállóan vagy a már említett délszláv egység részeként; a szerb népesség elszakadása Magyarországtól, önálló koronatarományként vagy a délszláv egység részeként; a szlovákok elszakadása Magyarországtól, önálló koronatarományként vagy Csehországhoz történő csatlakozással; a románok elszakadása Magyarországtól, az Erdélyben, a szűkebb értelemben vett Magyarországon és a Bukovinában élő románok önálló koronatarományban való egyesítése; az erdélyi szászok elszakadása Magyarországtól önálló koronatarományként.⁸ A nemzeti mozgalmak törekvései számos ponton keresztetzték és paralizálták egymást, az osztrák liberális Adolf Fischhof egy későbbi röpiratában így jellemezte Ausztria ekkori helyzetét: „Ausztria egy nagy bolondokházához hasonlított, ahol mindenki kineveti a másik őrültségét, anélkül, hogy akár csak sejtelme is lenne a magáéről. Minden nemzetiségét erős érzék jellemezte *jogait* illetően, míg az egész iránti *kötelességeik* érzete egészen tompa maradt.”⁹

A nemzetállami csmény mellett a háttérben, ahhoz kapcsolódva új típusú integrációs elképzelések is körvonalazódtak, s ez együtt programok sokaságát hívta életre a birodalom céljáról, funkciójáról és kívánatos politikai struktúrájáról. A programok természetesen az igen gyorsan átalakuló politikai erőviszonyoknak, körülményeknek megfelelően viszonylag gyorsan változtak. A forradalmi mozgalmak leverése, de leginkább a magyar szabadságharc katonai elfojtása alapvetően új szituációt teremtett, s behatárolta a programkészítők fantáziájának mozgásterét. Így mindenképpen meg kell különböztetni az 1848–49 forradalmi

⁸ A birodalmat 1848–49-ben megosztó nemzetiségi konfliktusok ismertetése: Protokolle des Verfassungs-Ausschusses im Österreichischen Reichstage 1848–1849. Hrg. von Anton Springer. Verlag von G. Hirzel, Leipzig, 1885.; Materialien zur Sprachenfrage in Österreich. Hrg. von Alfred Fischel. Friedrich Irrgang, Brünn, 1902.; Hantsch, Hugo: Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Verlag Herold, Wien, 1953.; Kann, Robert A.: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Bd. 1–2. 2. Auflage, Böhlau Nachf., Graz–Köln, 1964. (a továbbiakban: Kann 1964.); Burian, Peter: Die Nationalitäten in „Cisleithanien“ und das Wahlrecht der Märzrevolution 1848/49. Böhlau Nachf., Graz–Köln, 1962.; Höhan, Otto: Die Petitionen an den Kremsierer Reichstag 1848/49. Phil. Diss. Wien, 1965.; Stourzh, Gerald: Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848–1916. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrsg. von Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch. Band III. Die Völker des Reiches 2. Teilband Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1980. 975–1206.; Gottsmann, Andreas: Die Regierung Schwarzenberg und der Reichstag von Kremsier. Phil. Diss. Wien, 1988., átdolgozott formában megjelent: Der Reichstag von Kremsier und die Regierung Schwarzenberg. Die Verfassungsdiskussion des Jahres 1848 im Spannungsfeld zwischen Reaktion und nationaler Frage. Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg, Wien–München, 1995.; Häusler, Wolfgang: Kaiserstaat oder Völkerverein? Zum österreichischen Staats- und Reichsproblem zwischen 1804 und 1848/49. In: Was heißt Österreich? Hrg. von Richard G. Plaschka–Gerald Stourzh–Jan Paul Niederkorn. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995. 221–254.

⁹ Fischhof, Adolph Dr.: Ein Blick auf Oesterreichs Lage. Wallishaufer'sche Buchhandlung, Wien, 1866. 28.

mozgalmai közepette született programalkotást a már konszolidált birodalmi kormányzattal számolni kényszerülő elképzelésektől 1849-et követően. Ugyanakkor az olasz alkotmány előirányozta, hogy a majdani tartományi gyűlések vizsgálat alá veszik az oktrojált alkotmány rendelkezéseit, s javaslatot tesznek a célszerű módosításokra, épp ezért 1850 tavaszán–nyarán még élénken éltek az alkotmányhoz kötődő illúziók, s ez inspirálta még egy ideig a programkészítést.

E programok túlnyomó többségének sajátossága az, hogy a nemzetállami eszmény vonzása ellenében is a birodalmat mint lehetséges kiindulópontot tekintették a politikai jövő megkonstruálásához. Kivételt jelentett Észak-Itália olasz nemzeti mozgalma. E terület csak a napóleoni háborúk során került a birodalomhoz, s ennek következtében történeti tradíciók nem kötötték e terület lakosságának lojalitását a Habsburg Birodalomhoz, másrészt a megteremtendő egységes Olaszország programja sokkal nagyobb vonzóerőt jelentett számukra, mint a nemzetek feletti Habsburg birodalmi integráció gondolata. Az osztrák-németek számára ugyanakkor a formálódó német egység kínálhatott alternatívát a Habsburg birodalmi lojalitással szemben, így az ő körükben bizonyos ingadozás figyelhető meg az osztrák-német nemzeti eszme vonzása és az Osztrák Császársághoz fűződő birodalmi patriotizmus között. A császárság kis népeinek nemzeti mozgalmi viszont egyértelműen a birodalom fenntartása mellett foglaltak állást, mivel saját nemzetük történeti fejlődése számára a Habsburg birodalmi keret kedvezőnek ítélték. A magyar liberálisok alaptételként vallották, hogy a terjeszkedésre törő, abszolutista orosz cári birodalom és a fejlettebb kultúra nyomán asszimilációs kulturális nyomást jelentő német néptömb között egy független kis Magyarország nem tudna fennmaradni. A birodalom szláv népei között pedig a szláv testvériség gondolatának első felbuzdulása után egyértelműen az ausztrószláv áramlatok kerültek túlsúlyba (az egységes és független Lengyelország helyreállítása ekkor még csak a távoli jövőben látszott remélhetőnek). A híressé vált František Palacký-féle mondat, mely szerint „...ha az Osztrák Császárság már rég-től nem léteznék, akkor egész Európa és az emberiség érdekében sürgősen meg kellene teremteni”, különféle variációkban felbukkant már 1848-at megelőzően s 1848–49 viharos hónapjaiban is, a gondolat „ősatyjának” személyét nem lehet, de talán nem is érdemes meghatározni, mivel általánosan vallott elvet öntött formába.¹⁰

¹⁰ Palackýt idézi Hanák Péter: Közép-Európa: az imaginárius régió. Világosság, 30. évf. 1989. 562.; a liberális osztrák-német Johann Perthaler egy 1848. március 23-i újságcikkében is hasonló gondolatokat fejt ki, azonban épp a „kicsinyes, szeparatistikus, szűkkeblű tartományosdivál” szemben: „A világtörténelem egyik legzsensziálisabb gondolata volt ezen a területen egy hatalmas császárság létrejötte.” Oesterreichische Weltstellung. Wiener Zeitung, Nr. 83. Jellačić báró már 1848-at megelőzően is hasonlóan nyilatkozott. Kořalka, Jiří: Fünf Tendenzen einer modernen Nationalentwicklung in Böhmen. Österreichische Osthefte, 22. Jg. 1980. 3. Heft 211–212. 1849 tavaszán egy kortárs e gondolatot kifejezetten Jellačić névéhez kötötte. Baron Billot aláírással memorandum, Bécs, 1849. március 31-i keltezéssel. HHStA, Kab. Kanzl. Geheimakten. Schwarzenberg Nachlass. Karton 11. Fasc. V. No. 227.; további példák: Srbik, Heinrich von Ritter: Aus Österreichs Vergangenheit. Von Prinz Eugen zu Franz Joseph. O. Müller, Salzburg, 1949.; Wandruszka, Adam: Reformpläne und

Az 1848–49-ben meghirdetett programokat igen-igen nehéz csoportosítani, ehhez segítségül különféle szempontokat fogalmazhatunk meg. Természetesen lényegesen befolyásolta a terveket a liberális-demokrata-konzervatív nézetek megosztó hatása, mindenképp a magyar és osztrák-német programok esetében, hiszen ezek az irányzatok ezen nemzeti mozgalmakon belül igen élesen szétváltak. Formai tekintetben a centralizációpártiság vagy a decentralizációs koncepció megosztása is különbségeket teremtett. A központi kormányzat korábbi centralizációs törekvései ellenére is élénken éltek a birodalomban a tartományi lojalitás elemei. A tartományi föderalizmus gondolatának így a modern nacionalizmus politikai térhódításától függetlenül is akadtak hívei. Ráadásul 1848–49-cel, elsősorban a német és az olasz egység lehetséges útjait keresve megkezdődik a közgazgatási centralizációt alapelveként valló francia államjogi iskola tagadásaként a föderatív tervek virágkora Európában.¹¹ A programok három alaptípusát a birodalmi centralizmus, a történeti tartományokat vagy a nemzeti-etnikai elven szervezendő új államjogi-közgazgatási egységeket alapul vevő föderalizmus, illetve a hagyományos magyar dualizmus-perszonálunió koncepciója alkotta – természetesen számos alfajjal együtt. A birodalmi szinten hirdetett föderalizmus és a dualizmus programja azonban nagyon is jól megfér a tartományokon belüli szigorú centralizáció elképzelésével. A koncepciók további lényeges különbségeire deríthet fényt annak vizsgálata, hogy azok hajlandók voltak-e a nacionalizmus elveit az államok területi-szervezeti felépítését befolyásoló tényezőként elfogadni, s ha igen, milyen mértékben. Ezek a különféle szempontok egymást átmetsző koordináták mentén rendezik csoportokba a formálódó terveket. Nem lehet a szempontokat mechanikusan megfeleltetni egymásnak, éppen ezért nagyon nehéz olyan tipológiát felállítani, amely a különböző szempontokat ötvözi. Jiří Kořalka például konzervatív osztrákokról, demokratikus nagynémetekről és liberális ausztróslávokról beszél, de – véleményünk szerint – a centralizációpártiság nem azonosítható „a” konzervatív állásponttal avagy a liberális a föderáció pártisággal, és ez utóbbi sem jelentette feltétlenül a modern nacionalizmus doktrínáinak elfogadását az állam szervezeti felépítésében. A legtöbb tipológia

Untergansahnungen in der Habsburger Monarchie. In: Was weiter wirkt. Hrg. von Otmár Franz. Secwaid Verlag, Stuttgart, 1971. 38–54.

¹¹ Schlesinger, Rudolf: Federalism in Central and Eastern Europe. Kegan, Paul – Trench, Trubner & Co., Ltd., London, 1945.; Kühl, Joachim: Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa. R. Oldenbourg, München, 1958.; Wierer, Rudolf: Der Föderalismus im Donauraum. Verlag Hermann Böhlau Nachf., Graz-Köln, 1960. (a továbbiakban: Wierer); Kann, R. A.: Ein Beitrag zur Problematik des abendlandischen Föderalismus. – Bewegung und Gegenbewegung. In: Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1965. 597–611.; Deuerlein, Ernst: Föderalismus. Die historischen und philosophischen Grundlagen des föderativen Prinzips. Paul List Verlag, München, 1972.; Haselsteiner, Horst: Föderationspläne in Südosteuropa. In: Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert. Hrg. von Christo Cholicev – Karlheinz Mack – Arnold Suppan. Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg, Wien-München, 1992. 123–133.; Mérei Gyula: Föderációs tervek Dél-Kelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840–1918. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965.

csak a föderatív – centralista koordináta mentén rendezzi a programokat – ezt teszi Josef Redlich is – arra hivatkozva, hogy ez volt és maradt Ausztriában 1848–49-ben, de később is az igazi elválasztó vonal a politikai erők között. Ezt az álláspontot képviseli Robert A. Kann is, aki „a nemzeti kiegyezés képviselőiről” és „a nemzetek feletti állameszmények képviselőiről”, „összállami autonóm” (gesamtstaatlich-autonome), „történeti alapú szövetségi állami” (bundesstaatlich-historische) és „etnikai alapú szövetségi állami” (bundesstaatlich-ethnische) elképzelésekről szól. Redlich a fent idézett megállapításához még azt is hozzáteszi, hogy ez a megoszlás nemzetiségbeli csoportosulást is jelentett, s centralizmust képviselő németekről és föderalista szlávokról beszél. Ugyanezt vallja Andreas Moritsch is, aki az ausztrószlávizmusról szólva az ausztrószlávizmus és az ausztróföderalizmus fogalmát mint szinonimát használja.¹² Hanák Péter fent idézett tipológiájában ennél árnyaltabban fogalmaz, kombinálva több szempontot. E csoportosítások egyike sem tűnik teljesen kielégítőnek. A programok bemutatásánál a legcélszerűbbnek inkább az tűnik, ha a nemzeti megoszlást vesszük alapul, mivel mindegyikük a feltételezett nemzeti érdeket tekinti kiindulópontnak (egyes esetekben összefonódva dinasztikus érzelmekkel).

Osztrák-német programok

A nagy német program

A hagyományos birodalmi patriotizmust háttérbe szorítva nagy erővel jelentkezett 1848 tavaszán a német egységtörckvések hatása. A frankfurti német

¹² Kořalka, Jiří: Prag – Frankfurt im Frühjahr 1848: Österreich zwischen Grossdeutschtum und Austroslavismus. In: Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert. Hrg. von Heinrich Lutz – Helmut Rumpler. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1982. 117–139. (a továbbiakban: Kořalka 1982.); Kann, R. A.: Die Habsburgermonarchie und das Problem des übernationalen Staates. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Band II. Verwaltung und Rechtswesen. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1975. 33.; Kann, R. A.: Nationalitätenproblem und Nationalitätenrecht. In: Spectrum Austriae. Hrg. von Otto Schulmeister. Verlag Herder, Wien, 1957. 213.; Redlich I. 244.; Moritsch, Andreas: Der Austroslavismus – ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas. In: Der Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas. Hrg. von A. Moritsch. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 1996. 12. (a továbbiakban: Der Austroslavismus); Sugar, Peter F.: The Rise of Nationalism in the Habsburg Empire. In: The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: a Critical Appraisal. Austrian History Yearbook. Vol. III, Pt. 1. 1967. 91–120.; Evans, R. J. W.: From Confederation to Compromise: The Austrian Experiment, 1849–1867. In: Proceedings of the British Academy, 87. 1995. 135–167. Az 1848–49-es román programok mindegyikét az uralkodóhoz benyújtott petíciók formájában nyertek kifejtést. A legfontosabb nemzeti célkitűzésük saját nemzeti koronataromány megteremtése volt, mely az etnikai alapú föderalizáló programok keretébe illeszkedett. Átfogó program körvonalazására azonban nem került sor, ezért a román nemzeti tervek ez alkalommal nem térünk ki külön. E petíciókat megjelentette: [Laureani, August Treboniu]: Die Romanen der österreichischen Monarchie. Carl Gerold & Sohn, Wien, 1851.

nemzeti gyűlés összehívását követő hónapokban, 1848 tavaszán–nyarán Bécs a német egység lázában égett; fekete-vörös-arany trikolor lengett a középületeken, még a schönbrunni palota ormán is. Úgy tűnt, a kormányzati konzervatív körök is teljes egyetértésben támogatják a nagynémet egység programját. Október elején a Bécsben járó németországi utazó, Berthold Auerbach még azt jegyzi fel, hogy egy a későbbi belügyminiszter, Franz Stadion gróf köréhez tartozó diplomatától hallotta azt a tervet, hogy „Ferdinánd császárnak le kell mondania, a koronát unokaöccsének, Ferenc Józsefnek átadnia. Őt azután Németország császárává kell választani, a frankfurti parlamentet Bécsbe áthozni, s így összeolvasztani Németországot és Ausztriát.”¹³ A német nemzeti eszme ereje egyfelől és az ausztriai soknemzetiségű birodalom integritása megőrzésének programja másfelől azonban egymásnak számos tekintetben ellentmondó erők küzdelmét eredményezte, hiszen magától értetődően adódott a kérdés: mit keres a jövőbeli német nemzetállam keretei között a Habsburg Birodalom lakosságának több mint kétharmadát kitevő nem német népesség? Friedrich Hebbel naplójában igen szemléletesen írja le ezt a dilemmát: „Azok a kedves osztrákok! Most azon török a fejük, hogy hogyan tudnának Németországgal egyesülni úgy, hogy mégse egyesüljenek! Ez igen nehéz lesz, épp annyira, mint amikor két ember csókolózni akarna, de úgy, hogy eközben hátat is fordítsanak egymásnak!”¹⁴ De az utca embere is érezte a feszültséget a német nemzeti tudat és az osztrák alattvalói lojalitás között. Auerbach is megemlékezik egy kövér nyárspolgárral folytatott beszélgetésről. „Hogy német vagyok – mondja az egy kávéházi szegletben –, nem szükséges mondanom, olyannyira nem szükséges, mint azt bizonygatnom, hogy ember vagyok. Németként születtem s neveltetem, nem is értek más nyelvet, mint a németet, s mégis osztrák vagyok, igen, az vagyok.” A liberális publicista Franz Schuselka pedig egy Bécs környéki paraszt zavarodottságáról ír, aki az új, ismeretlen trikolort látva kérdezi: akkor ez most azt jelenti, hogy megszűntünk osztrákok lenni?¹⁵ A birodalom nem német népeinek, mindenekelőtt a szláv népek nemzeti mozgalmainak hirtelen megerősödése és kikerülhetetlen politikai tényezővé válása 1848-ban, valamint törekvésük – számbeli fölényük tudatában – arra, hogy a német dominanciájú birodalomból „szláv birodalmat” teremtsenek, megerősítette a nagynémet érzelmeket. „Ausztria, a német Ausztria halott Németország nélkül, egy felbomló tag, ha az egész testtől, tápláló elemétől elszakítjuk” – fogalmaz egy anonim röpirat 1848 áprilisában.¹⁶ Az osztrák-német liberálisok és demokraták számára majd az 1848. októberi bécsi forradalmat Windischgrätz

¹³ Auerbach, Berthold: *Tagebuch aus Wien. Von Latour bis auf Windischgrätz* (September bis November 1848). Verlag der Schletter'schen Buchhandlung, Breslau, 1849. 18., 73.

¹⁴ Hebbel, Friedrich: *Tagebücher*. Hrg. Felix Bamberg. Band 2. G. Grote'schen Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1887. 299. Idézi: Rath, R. John: *The Viennese Liberals of 1848 and the Nationality Problem*. *Journal of Central European Affairs*, vol. XV. Oct, 1955. Nr. 3. 232.

¹⁵ Auerbach 26.; Schuselka, Franz: *Deutsche Fahrten*. 2 Bd. Jasper, Hügel & Manz, Wien, 1849. II. 67–68.

¹⁶ *Oesterreich und die Constitution*. Politische Fragmente von einem österreichischen Juristen. Verlag von Wilhelm Jurany, Leipzig, 1848. 53.

herceg csapataival együtt elfojtó, Jellačić bán által vezetett horvát csapatok megjelenése a német Bécs utcáin szimbolikus értelmet is kapott. „Német-Ausztria a szláv birodalom Elzásza lesz – jajdul fel a még mindig a városban tartózkodó Auerbach –, és Bécs a szláv Strassburg!”¹⁷

A birodalmi kormányzat és az udvar körői is tisztában voltak azzal, hogy a nagynémet gondolat milyen veszélyekkel járhat a birodalom integritására nézve – s válaszként az egység kívánatos formájaként laza német államszövetség tervét támogatták, melyben a Habsburg Birodalom egésze alkotott volna egy államjogi egységet. A német-nemzeti és a „schwarzgelb” birodalmi irányzat kötélhúzásának lényegében az vetett véget, hogy a frankfurti birodalmi parlamenten belül az elsőbbségért folytatott harcban Ausztria ellenében Poroszország kerekedett felül. A parlament 1848. október 20-án határozatot hozott arról, hogy a leendő német császárság egyetlen alkotó állama sem tarthat fenn perszónálunióval szorosabb államjogi viszonyt nem német dominanciájú országokkal. Ez az ausztriai birodalom integritásának teljes szétesésével járt volna együtt. Ez ellen számos Ausztriában megjelent röpirat tiltakozott, s az osztrák kormány is – teljes joggal – Ausztria-ellenes lépésnek minősítette a határozatot. A birodalom politikai vezetőinek gyanakvását a nagynémet koncepcióval szemben az is erősítette, hogy annak legelszántabb védelmezői a liberális táborból kivált demokraták voltak, akiket az októberi bécsi forradalom leverése után sikerült emigrációba kényszeríteni, politikai befolyásukat minimálisra szorítani. A frankfurti parlament egyébként is egyre inkább kétes, forradalmi legitimitású szerv lett a német uralkodók szemében. Bécs végleges szakítása a testülettel 1849. április végén következett be, amikor a poroszbarát párt által támogatott örökletes császárság koncepcióját fogadták el az egyesülés lazább formáit javasló ausztriai küldöttek ellenében. A bécsi kormány ezután visszahívta az ausztriai képviselőket. Lényegében azonban már a német egyesüléssel semmilyen formában nem számoló olmtüzi alkotmány kibocsátása is jelezte a szakítást. Az 1848. októberi határozat után az osztrák-német liberális tábor nagy része – példaként említhetjük Johann Perthalert, Viktor Freiherr von Andrian-Werburgot vagy Anton Schmerlinget – visszahátrált a birodalom létező kereteit alapul vevő nagyosztrák koncepcióhoz. Velük ellentétben a demokraták tábora lelkes nagynémet párti maradt továbbra is.

Az osztrák-német liberálisok számára kezdetben megkönnyítette az össznémet nemzeti program és a Habsburg Birodalom együtt tartása igényének az összekapcsolását az, hogy a nagynémet nemzettudat és a saját nemzetállam megteremtésére irányuló törekvések a nemzeti elhivatottság romantikus pátozásától fűtve már az 1840-es években nemzetállam feletti ambíciókkal is összekötődtek. A németországi liberálisok között általánosan elterjedt volt az az Oroszországgal szemben, amelyet mi is jól ismerünk a magyar liberálisok műveiből: Oroszország az évszázadok óta terjeszkedő, expanzív nagyhatalom, mely hódító ambícióival, abszolutista, a népeket elnyomó kormányzati rendszerével közvetlen veszélyt jelent a vele szemben a civilizációt, a kultúrát és szabadságot képviselő európai kultú-

¹⁷ Auerbach 211.

rára.¹⁸ Természetesen a hagyományos konzervatív felfogásban is jelen volt a franciailenség, azt a nemzeti buzgalom új hulláma még csak tovább élte. A német nemzeti küldetés liberális hívei a nemzetállami programot egy új nagy közép-európai államalakulat megteremtésének és annak hatalmának a Balkán felé való kiterjesztése programjával párosították. A keleti kérdés folyamatos nyugtalanító jelenléte, a hanyatló Törökország küszöbön állónak ítélt felbomlásának gondolata a tervezettségnek állandó táptalajt biztosított. Nyilvánvaló volt, hogy Oroszország nagy erővel pályázik a török birodalom Balkánt integráló szerepének átvételére, s ezzel szemben a német liberálisok az 1840-es évek elejétől a kultúra és humanitás jelszavával léptek fel, propagálva a német expanziós törekvéseket. Friedrich List például lelkesen hirdette egy nagy közép-európai gazdasági egység létrehozásának programját,¹⁹ az osztrák-német liberálisok közül Franz Schuselka propagálta nagy hangon a némettség kulturális misszióját s a kultúra keleti terjesztésének programját, a másik osztrák publicista, aki már 1848 előtt is lelkesen hirdette a nagy Mitteleuropa tervét, Karl Moering volt.²⁰ E programot az 1848–49-ben Ausztriában született röpiratok közül talán Johann Perthaler munkái fejtik ki a legplasztikusabban. Perthaler maga is a frankfurti német nemzeti gyűlés képviselője volt. *Das Erbkaiserthum Kleindeutschland* című röpiratában (1849) egy Frankfurtban elmondani szándékozott parlamenti beszédét jelentette meg. A középkor nagy germán időszaka után most – véleménye szerint – ismét

¹⁸ Az Oroszországról Európában élő képről lásd: Fischel, Alfred Dr.: *Der Panslavismus bis zum Weltkrieg. Ein geschichtlicher Überblick*. J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, Stuttgart–Berlin, 1919. 225–227., 247–248. (a továbbiakban: Fischel 1919.); Groh, Dieter: *Russland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur europäischen Geistesgeschichte*. Hermann Luchterhand Verlag, Neuwied, 1961.; Heppner, Harald: *Das Russlandbild in der öffentlichen Meinung Österreichs 1848–1856*. Historisches Institut der Universität Graz, 1975.; Pavlenko, Olga V.: *Rußland und die Donauslaven (1848 bis 1871)*. In: *Der Austroslavismus* 156–177.

¹⁹ List programjáról lásd: Görlich, E. J.: *Die mitteleuropäische Idee in Österreich 1849–1859*. Österreichische Osthefte, Jg. 11. 1969. 13–21.; a Mitteleuropa tervéről vö. Wagner, Otto: *Mitteleuropäische Gedanken und Bestrebungen in den vierziger Jahren (1841–1848)*. Heine. Pöppinghaus, O. H.–G. Bochum–Langendreer, Marburg, 1935.; Gergely András cikkei.

²⁰ Schuselka legfontosabb Vormärz kori röpiratai: *Ist Oesterreich deutsch? Eine statistische und glossirte Beantwortung dieser Frage*. Weidmann'sche Buchhandlung, Leipzig, 1843.; *Deutsche Worte eines Oesterreichers*. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1843.; *Oesterreich und Ungarn*. Weidmann'sche Buchhandlung, Leipzig, 1843.; *Die Orientalische das ist Russische Frage*. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1843.; *Mittelmeer, Ost- und Nordsee*. Weidmann'sche Buchhandlung, Leipzig, 1845.; *Oesterreichische Vor- und Rückschritte*. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1847.; Schuselkára vonatkozóan vö. S. Lengyel Márta: *Egy osztrák röpiratról a negyvennyolcas forradalom felé*. Századok, 1960. 5–6. sz. 750–793., 1961. 1. sz. 47–82.; Deák Ágnes: *Wesselényi Szózata a korabeli osztrák-német és szláv röpiratirodalom tengerében*. Kőlcsey Társaság Füzetei, 8. Fehérgyarmat, 1997. 17–38. (a továbbiakban: Deák); [Moering, Karl]: *Sibyllinische Bücher aus Oesterreich*. 2 Bd. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1848., uő.: *Der rechte Augenblick. An die Völker Deutschlands und Oesterreichs*. Von Cameo. Tendler et Comp., Wien, 1848. Vö. Wandruszka, Adam: *Karl Moering. Ein Soldat und Politiker*. Phil. Diss., Wien, 1936.

clérkezett a germánság ideje, megkezdődött a „második germán világkorszak”. Franciaország és Oroszország ellenében Európa közepén szükség van egy olyan nagy közép-európai ellensúlyozó tényezőre, amely mind Nyugat, mind Kelet felé egységesen lép fel. Ennek a nagy közép-európai hatalomnak a magva a nagynémet egység létrehozása kell legyen, melyből kiindulva megteremthető és megteremtendő a „Mitteleuropa”. Szerinte az ebben a térségben található kis népek, „a népvándorlás elveszett gyermekei”, melyek egyenként alkalmatlanok az önálló politikára, nemzeti-politikai életre csak a nagy német nép védőernyője alatt képesek. Természetes Perthaler számára, hogy a folyamatban az ausztriai németiségnek tulajdonítja a vezető szerepet. Földrajzi értelemben is kijelöli a hatalmi terjeszkedés irányát: a cél kijutás a Földközi-tengerre, amely „a világtörténet földrajzi fókusza”.²¹ A németországi demokrata, Julius Fröbel a „föderatív demokrácia” jelszavával 1849-ben felvázolja az Egyesült Államok modelljére hivatkozva egy bécsi központú közép-európai államszövetség tervét az egységes Németország, a helyreállítandó Lengyelország, Magyarország, a délszláv és a román államok részvételével. Hasonló programot fejt ki Adolph Lugano *Der Fortbestand Oesterreichs...* című röpirata is.²² Anton von Le Monier, majd néhány évvel később Lorenz von Stein már a skandináv államokat is magában foglaló nagy Közép-Európáról írt.²³

A német egység kérdésében való állásfoglalás közvetlenül befolyásolta a birodalom kívánatos szerkezetére vonatkozó programalkotást. Ha ugyanis Auszriának a létrehozandó Németországban való részvételével számolt a kor osztrák-német politikusa, elfogadva a frankfurti parlament által meghatározott feltételeket, akkor helyeselhette a birodalom politikai szerkezetének „magyar dualista” tervét, illetve Lombardia, Galícia függetlenedési törekvéseit, hiszen az magától értetődőnek tűnt, hogy azokat nem lehet a német egység kereteibe szorosan integrálni; ugyanilyen nyilvánvalónak tűnt azonban számukra, hogy az örökös tartományoknak teljes – tehát a szláv lakosságot is belefoglaló – népességükkel és területükkel kell részt venniük az egységben, márpedig ez ezeken a területeken az államjogi szuverenitás megosztásának bármely halvány változatát is kizárta, s ele-

²¹ Dr. Perthaler: *Das Erbkaiserthum Kleindeutschland*. Carl Horstmann, Frankfurt am Main, 1849.; Molisch, Paul: *Briefe des Abgeordneten Dr. Johann von Perthaler aus der Paulskirche. Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*, Bd. XLVII. 1933. 309–317.; Perthaler koncepciójáról: Kuranda, Peter: *Großdeutschland und Großösterreich bei den Hauptvertretern der Deutsch-österreichischen Literatur 1830–1848*. Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Wien–Leipzig, 1928. 76–120. (a továbbiakban: Kuranda); Hanák Péter idézett cikke.

²² Fröbel, Julius: *Wien, Deutschland und Europa*. Druck und Verlag von Joseph Reck & Sohn, Wien, 1848. 8–13. (a továbbiakban: Fröbel 1848.); Lugano, Adolph: *Der Fortbestand Oesterreichs bedingt durch einen innigen Anschluß an Deutschland als Herz eines central-europäischen Völkerbundes*. Carl Gerold, Wien, 1848.

²³ Lásd Görlich cikke; Kosáry Domokos: *Széchényi Döblingben*. Magvető, Budapest, 1981. 143–144.; Stein, Lorenz: *Oesterreich und der Frieden*. Wilhelm Braumüller, Wien, 1856.; Moering, K.: *Oesterreichs Lage und sein Weltberuf*. Von Camco. Tandler et Comp., Wien, 1848.

gendőnek tűnt, ha ünnepélyes nyilatkozatban garantálják e területek szláv lakosságának szabad nyelvi-kulturális fejlődését. „Németországnak *joga* van követelni Csehország belépését a német szövetségi államba. Jogosultsága Csehország és Németország évszázados szoros viszonyán, azon a döntő befolyáson alapszik, melyet műveltsége és irodalma Csehország műveltségére és irodalmára kifejt. Ha más is a nyelv, Csehország kultúrája teljes egészében német, s ez olyan tényező, mely a tartós szövetekezésnél sokkal inkább mérvadó, mint a nyelvi különbözőség” – fogalmaz a már idézett röpirat anonim szerzője 1848-ban.²⁴ Másrészt azzal érveltek, hogy e kis nemzetek teljes állami önállósága nem lehet alternatíva, s itt persze előszeretettel hivatkoztak e népek nemzeti mozgalmainak hasonló megállapításaira. A nagynémet osztrákok tehát elfogadhatták Magyarországot, Észak-Itália és Galícia külön államjogi egységként való létezését, ugyanakkor szigorú centralistáknak bizonyultak a birodalom többi részére vonatkozó tervekben, s a leghatározottabban ellenezték a szláv nemzetiségek föderatív szervezésre vonatkozó bármely javaslatát. Az igen népes röpirat-irodalomban csak elvétve akadhatunk ennek ellentmondó példára.²⁵

A következetesen nagynémet párti osztrák-német demokraták²⁶ programját egyik kiemelkedő személyiségük, Hans Kudlich így jellemzi emlékirataiban: „demokratikus monarchia, népszuverenitás és Németországgal a legszorosabb

²⁴ Oesterreich und die Constitution 43–44. Vö. még Tebeldi, Albrecht [Dr. Karl Beidtel]: Die Slawen im Kaiserthume Oestreich. Tendler et Comp., Wien, 1848.

²⁵ Az anonim, az előző tanúbizonysága szerint 1849 szeptemberében készült Der Centralstaat und der Föderativstaat Oesterreich című röpirat szerzője például egyszerre érvel a német császári birodalom újrafelállítása és azzal párhuzamosan az ausztriai föderatív államberendezkedés megteremtése mellett, az egyes tartományoknak külön országgyűlést és minisztériumot biztosítva, s meglehetősen szűkre szabva a központi szervek hatáskörét. Der Centralstaat und der Föderativstaat Oesterreich. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1849.

²⁶ A feldolgozott röpiratok és emlékiratok a következők: Fröbel 1848.; [Jellinek, Hermann Dr.]: Kritische Geschichte der Wiener Revolution vom 13. März bis zum constituirenden Reichstag. L. Sommer, Wien, 1848.; [Violand, Ernst Ritter von]: Enthüllungen aus Oesterreichs jüngster Vergangenheit. Von einem Mitgliede der Linken des aufgelösten österreichischen Reichstages. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1849. (a továbbiakban: Violand); Springer, Anton Heinrich Dr.: Oestreich nach der Revolution. Verlag von Immanuel Müller, Leipzig, 1850. (a továbbiakban: Springer 1850.); Füstner, Anton Dr.: Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849. Beitrag zur Geschichte der Wiener Revolution. Band. 1–2. Literarische Anstalt, Frankfurt am Main, 1850.; Fröbel, J.: Ein Lebenslauf. Aufzeichnungen, Erinnerungen und Bekenntnisse. Bd. 1–2. Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung Nachf. Stuttgart, 1861. (a továbbiakban: Fröbel 1861.); Kühne, Gustav: Mein Tagebuch in bewegter Zeit. Ludwig Denicke, Leipzig, 1863.; Meißner, Alfred: Geschichte meines Lebens. Band. 1–2. Verlag der k.k. Hofbuchhandlung Karl Prochaska, Wien–Teschen, 1884. (a továbbiakban: Meißner); Kudlich, Hans: Rückblicke und Erinnerungen. Band 1–3. Hartleben's Verlag, Wien–Pest–Leipzig, 1873. (a továbbiakban: Kudlich 1873.); Kudlich, H. Dr.: Das Jahr 1848. Dr. Karl Pickert, Leitmevitz, 1913.; Hartmann, Moritz: Revolutionäre Erinnerungen. Hrsg. H.H. Houben. Verlag von Dr. Werner Klinkhardt, Leipzig, 1919. (a továbbiakban: Hartmann)

egyesülés, akár Ausztria szuverenitása egy részének feláldozása árán is.”²⁷ 1848 előtt a német liberálisok és a majdani demokraták mindannyian „a szabadság és egység kongruenciáját” vallották, s ezt a Nyugat fogalmával kötötték össze. A magyar liberálisokhoz hasonlóan őszintén hitték, hogy az egyén polgári szabadsága és a jogegyenlőség a nemzetek békéjét is meghozza majd, s a szabadság egységesítő ereje az önálló történelmi múlttal nem rendelkező, kis népeket az erős nemzetekhez való önkéntes csatlakozásra, jelen esetben a német kulturális körbe való integrálódásra ösztönzi majd. Így látszólag harmonikusan kapcsolódhatott össze gondolkodásukban a német nemzeti-kulturális hegemonia igénye és a nemzeti érzelmek ellenében a szabadság és egyenlőség primátusának elve. Franz Grillparzer 1843-ban még magabiztosan gondolhatta, hogy a kulturális főlny Németország erejére támaszkodva szappanbuborékként fogja majd a szláv és magyar törekvéseket elfűjni,²⁸ 1848-ban azonban már a csehországi német demokrata költő, Alfred Meißner a következőképp írja le a cseh nemzeti mozgalom keltette döbbenetét: „Micsoda, gondoltam, a horvátot, a szlovákot, az oroszot, a montenegróit közelebb állónak tekintitek, mint a németeket, akikhez évszázadok óta rokoni szálak kötnek, akiknek műveltsége a tettekké is vált, akiknek a nyelve kultúrárok nyelve? A régi kötelékeket szétéptétek, és itt az elvadulás. Annak az embernek az érzésével néztem körül, aki ott, ahol pompás vetést remélt, csak vad gyomokat talált.”²⁹ A demokraták elméleti deklarációikban kifejtették, a modern kor történelmi fejlődésének iránya a nemzetiségek közeledése, egységesülése a szabadság és egyenlőség nemes jelszavainak égíse alatt, s nem az elkülönülés. A nemzetiségi konfliktusokat csak átmeneti negatív jelenségeknek minősítették, melyek csak időlegesen jelentenek konkurenciát e szabadságtörekvéseknek. Julius Fröbel – aki maga ugyan nem osztrák-német, de a frankfurti német parlament küldöttként részt vett az 1848. októberi bécsi forradalmi mozgalomban, s külön röpiratot is megjelentetett Ausztria és Németország kívánatos viszonyáról – így foglalja össze elveit: a nemzeti mozgalmak igazi célja „nem a nemzetiségek egymástól való elkülönítése..., hanem azoknak a szabad testvéri egyesülés útján való politikai egysítése” kell hogy legyen. Fröbel kategorikusan tagadja, hogy a nemzetiségi elv az államszerveződés alapelve lehet, mondván, a szuverenitás mindig egy adott területhez, s nem a népesség valamely csoportjához tartozó fogalom. „Rokonszenvet érzünk az elnyomott nemzetiségekkel szemben – írja –, de nem nemzetiségük, hanem jogtalan elnyomásuk miatt.” A nemzetiségeket – a magát erősnek érző magabiztosságával – nemes versenyre hívja a szabadság és egyenlőség elvének megvalósításában. A győztes – véleménye szerint – azonban elkerülhetetlenül vonzó hatást gyakorol majd a többire, s magához vonja azokat.³⁰ Hermann Jellinek 1848 májusában az Allgemeinc Öster-

²⁷ Kudlich 1873. II. 12. Vö. Prinz, Friedrich: Hans Kudlich (1823–1917). Versuch einer historisch-politischen Biographie. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 11.) Verlag Robert Lerche – Vormal's Calve'sche Universitätsbuchhandlung, München–Prag, 1962.

²⁸ Kuranda 27., 39.; Grillparzer, Franz: Tagebücher und literarische Skizzenhefte V. Hrg. August Sauer. Kunstverlag Anton Schroll & Co. Wien, 1924. 11.

²⁹ Meißner II. 49.

³⁰ Fröbel 1848. 8–9., 10., 29.

reichische Zeitung hasábjain még határozottabban fogalmaz: „A nemzeteknek korunkban csak akkor van jelentőségük, ha a politikai és társadalmi szabadságot meg tudják valósítani. Tehát nem a nemzetiségre kell a hangsúlyt helyezni, hanem a nemzetek *szabadságára*.³¹

Mindemellett a demokraták a nagynémet demokratikus egység leghevesebb szószólói voltak (az sem lehet véletlen, hogy közöttük oly sok a csehországi német, aki a csatlakozásban kívánt volna ellensúlyt találni a megerősödött cseh törekvésekkel szemben), s az örökös tartományokra vonatkozóan a szigorú centralizáció álláspontját vallották. Számukra a politikai küzdelem a következetesen liberális osztrák-német, olasz, magyar és lengyel tábor, illetve a konzervatív, az udvar abszolutisztikus törekvéseit támogató szláv nemzeti törekvések között folyt 1848–49-ben. A szláv mozgalmak vezetőit az udvarnak való szolgálai behódolással vádolták. Moritz Hartmann például emlékiratában azt állította Karel Havlíčekről, a cseh oroszellenes, de egyúttal persze németellenes ausztrószlávizmus kiemelkedő alakjáról, hogy egy alkalommal kijelentette előtte: „Igen, igen, mi inkább vagyunk orosz jobbagyok, mint szabad németek!”, amit persze – tette hozzá Hartmann – a nyilvánosság előtt határozottan tagadott.³²

Egy másik demokrata, Ernst Ritter von Violand röpirata is mutatja, hogy minden elméleti alapvetés mellett is az általános politikai értékválasztás és a közvetlen politikai érdekek mennyire befolyásolták a demokraták álláspontját a nemzetiségi mozgalmak értékelését illetően. Violand természetesen védelmébe veszi a magyar törekvéseket, míg a szláv mozgalmakat megbélyegzi; a dél-tiroliak különválasztási törekvéseit támogatja, mint a szabadságszerető olaszok követelését, Galíciában viszont a művelt (és szintén szabadságszerető) lengyelekkel szemben követelésekkel fellépő ruténeket csak „kitalált” nemzetiségnek minősíti. Ez utóbbiakkal szembeni mély ellenérzését jól érzékelhetjük az alkotmányozó birodalmi gyűlés rutén képviselőinek jellemzéséből: „Utána jöttek a galíciai parasztok bő lenszövet ruhájukban, fehér ingben, a vállukon átvetett szőrmével, magas sapkával és vasveretes, leginkább egy elefántra illő csizmájukban. Egy szót sem értettek németül, minden műveltség idegen volt számukra; kezdetben kezet csókoltak a portásnak, s nem ismerték a zsebkendőt. Nyíltan bevallott ellenségei voltak a művelt lengyeleknek és tulajdonképpen a dinasztia képviselőit. Csak azt akarták, amit a császár akart, őt tévedhetetlennek tartották épp úgy, mint minden oroszok cáriját. Hogy a műveltség milyen alacsony fokán állottak a galíciai parasztok, kitűnik abból, hogy sok választóközletben a császárt akarták képviselőnek megválasztani, s amikor felvilágosították őket, hogy ez nem lehetséges, egyáltalán nem jelentek meg a választáson.”³³

³¹ Idézi: Häusler, W.: Die österreichische Publizistik und ihre Probleme im Vormärz und im Revolutionsjahr 1848. In: Öffentliche Meinung in der Geschichte Österreichs. Hrsg. von Erich Zöllner. Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1979. 75.

³² Hartmann 17.; vö. Wittner, Otto Dr.: Moritz Hartmanns Leben und Werke. Ein Beitrag zur politischen und literarischen Geschichte Deutschlands im XIX. Jahrhundert. J. G. Calvesche Buchhandlung, Prag, 1906.

³³ Violand 54.; Hattinger, Maria: Ernst von Violand. Leben und Wirken. Diss. Wien, 1949. A galíciai rutén nemzeti mozgalomról vö. Kozik, Jan: The Ukrainian National Movement in

1848–49 után majd a csoport egy másik tagja, Anton Heinrich Springer – igaz, 1850-ben, a német egyesítési tervek szemmel látható sikertelensége után – vetette alá igen józan elcmzésnek a birodalom népeinek nemzetiségi törekvéseit. A magyar és osztrák-német célkitűzéseket sem kímélte: „Bécs német akart lenni, de a többi népnek osztráknak kellett volna szerinte maradni, a magyarok magyarok akartak maradni, de a románoknak és a magyarországi szlávoknak fel kellett volna adniuk nemzeti jogait.” Springer immáron Ausztria önálló államként való fennmaradása mellett foglal állást, s erről a platformról kiindulva mérlegelte az osztrák-németek érdekeit. Elméleti szinten is éles szemmel szólt a modern demokrata többségi elv és a nemzetiségi különjogosultságok teóriája között meghúzódó ellentmondásról, a válasza azonban nem a nemzetiségi elv figyelmen kívül hagyása, hanem annak beépítése a birodalom szerkezetébe. „Az olasz, a szláv, a német stb. egyéntől azt várni – írja az egységsítő birodalmi centralizmus bírálataként –, hogy önmagát csak »osztráknak« érezze, az őt egyfajta cölibátusra kényszerítené – s ugyanolyan gyakorisággal a bűnre csábítaná.” Épp ezért ő a birodalom föderatív átalakításának hívévé vált, sőt annak radikálisabb, a történeti tartományi határokat az etnikai-nemzetiségi viszonyok alapján átszabdalni kívánó változatát hirdette.³⁴

A nagyosztrák programok

Azok az osztrák-német politikusok, akik számára az Osztrák Császársághoz kötődő lojalitás fontosabb volt, mint a német nemzeti összetartozástudat, s ennek megfelelően a birodalom egységét tekintették kiindulópontnak, élesen szemben kellett, hogy álljanak a magyarok, az olaszok önállósulási törekvéseivel, viszont megértőbbek lehettek a szlávok igényeivel szemben. Politikai alapértékeit tekintve igen sokszínű ez a csoport, hiszen a különböző árnyalatú konzervatívok mellett 1848 őszétől kezdve ide hátráltak vissza a liberálisok is. Voltak közöttük a birodalmi centralizáció szószólói, akik az osztrák birodalmi eszmében egy egységes, a nemzetiségeken felülálló politikai összetartozástudat, egyfajta birodalmi patriotizmus csíráját szerették volna látni a nemzetiségi lojalítások centrifugális crejével szemben; de voltak köztük a birodalom föderatív átalakulásának támogatói is.

I. Az osztrák-németek között bizonyos cróvel tovább élt az 1848 előtti metternichi hagyományokat tovább vivő konzervatív birodalmi identitástudat. Ez az irányzat a birodalom feladatát a korábbi elvek alapján határozta meg – a liberális-romantikus küldetéstudat, a keleti terjeszkedés koncepciója távol állt tó-

Galicia: 1815–1849. Ed. Lawrence D. Orton. Canadian Institute of Ukrainian Studies – University of Alberta, Edmonton, 1986. 175–386.

³⁴ Springer 1850. 63., 47., 94.; Springer emlékiratában háromszoros renegeátnak nevezi magát: osztráknak született s jó német vált belőle, katolikus vallásról áttért evangélikus hitre, s szláv anyanyelvének indíttatásait a német tudományosságban nevelkedve a német nemzetiségre cserélte fel. Springer, A.: Aus meinem Leben. G. Grote'schen Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1892. 1.

lük. Az európai erőviszonyokat továbbra is egy kétpólusú rendszerben látták, némileg átszínezve a Szent Szövetségi rendszer politikai jelszókészletét. Karl Ludwig Ficquelmont gróf például, aki 1848-ban néhány hónapig külügyminiszter is volt, 1851-ben kifejtette, hogy „Németország”-nak, Ausztriának, Poroszországnak és Oroszországnak mint „központi hatalmaknak” szövetséget kell alkotniuk a tengeri hatalmak túlsúlyával szemben. Metternich is úgy nyilatkozik 1858-ban, hogy a birodalom funkciója továbbra is a reform vagy a felforgatás képében jelentkező forradalmi törekvések akadályozása, de ezt a feladatot csak addig töltheti be, míg Európa közepén helyezkedik el. Azok az erők, melyek Ausztria politikai ambícióit kelet felé igyekeznek terelni – írja –, lényegében Nyugatról akarják eltávolítani őt.³⁵

Metternich magánleveleiben, memorandumaiban igen határozottan állást foglalt a népszuverenitás és az alkotmányos elvek ellenében – hívti a nyilvánosság előtt megjelent röpirataikban 1848–49-ben még alkalmazkodnak az alkotmányosság gondolatához, de 1850-től kezdve már nyíltan előbb csak a márciusi alkotmány életképtelenségéről, később azonban magának az alkotmányosság elvének a birodalomban való megvalósíthatatlanságáról szólnak. Az alkotmányosság elleni támadás egyik fő érve náluk épp az lesz, hogy az egy soknemzetiségű birodalomban az államot a nemzetiségek marakodásának színterévé teszi, s azzal szemben az állam semleges pozíciójának egyetlen garanciája az uralkodó, az ő akaratának korlátok nélküli érvényesülése lehet. Ezen irányzat a modern nacionalizmust – persze joggal – a birodalom legfőbb dezintegráló tényezőjének tekintette, s elutasította, hogy annak a politika szférájában bármiféle szerepet is adjanak. Számukra az osztrák-német nemzeti felbuzdulás ugyanolyan gyanús és veszélyes „Deutschthümleci”-nak számított – ahogy Franz Hartig írja korábbiakban már említett röpiratában –, mint a halálos ellenség „Magyarismus”.³⁶ Elvi okok miatt vetették el a nemzeti eszmének az állami legitimitáció elvei közé való felvételét, támadták az olmtüzi alkotmánynak a nemzetek egyenjogúságát mint alapvető kimondó tételét. Hartig például 1851 elején „az alkotmány hatályba nem lépésének második évfordulója” alkalmából írt *Nachtgedanken* című röpiratában kifejti, hogy az alkotmánynak nem szabad nemzeti csoportoknak külön jogokat biztosítania, mint ahogy az nem biztosíthat külön jogosultságokat a „szőkék, feketék vagy vörös hajúak” számára sem az állampolgári egyenlőség elvének rögzítésén túl. Az államnak semleges pozíciót kell elfoglalnia valamennyi általa igazgatott nemzet irányában, mégpedig „fegyveres semlegességet”. Metternich megfogalmazása szerint pedig a nemzetiségek egyenjogúsága helyett azok

³⁵ Ficquelmont, L. Graf: Deutschland, Oesterreich und Preussen. Wilhelm Braumüller, Wien, 1851. 71–72.; Metternich: Die Hinweisung Oesterreichs nach dem Orient. (1858) In: Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. Hrg. Fürst Richard Metternich-Winneburg. Bd. 8. Wilhelm Braumüller, Wien, 1884. 585–586. (a továbbiakban: Metternich); A liberálisok Oroszország-képet bíráló röpirat: Sporschil, Johann: Die Weltstellung Rußlands in der Gegenwart. Ignaz Jackowitz, Leipzig, 1849., Sporschil, Johann: Bündige Widerlegung der Deklamationen des Grafen Ladislaus Teleki ... gegen Oesterreich und Rußland. Ignaz Jackowitz, Leipzig, 1849.

³⁶ Metternich 288., 397., 464–465., 520–526.; Hartig 1850. 227.

egyenlő figyelembevételét („Berechtigung” – „Berücksichtigung”) kellett volna deklarálni.³⁷

Ezt az irányzatot képviselte a katolikus politikai teológia is. Az egyházi hierarchia felső rétege felemelte szavát a birodalom népességét megosztó nemzeti-ségi harcok ellen. A keresztény univerzalizmus elvéből kiindulva ugyanolyan me-reven utasították el a nacionalizmus bármiféle beépülését az állami szervezetet meghatározó alapelvek közé, ahogyan azt a demokraták tették a szabadság és egyenlőség nevében. 1849 nyarán a Bécsben összegyűlt érsekek és püspökök pástorlevelet bocsátottak ki híveikhez, amelyben minden, a kor emberét foglal-koztató politikai kérdésben állást foglaltak. Éles szavakkal ítélték el a nacionaliz-must: „Így lett a népek egészséges szeretete történelmük, nyelvük és beléjük rögz-ült szokásaik iránt napjaink Istentől elfordult elcsábítatása által, mely az isteni és emberi rend felforgatására tör, mesterségesen felkorbácsolt beteg lázörülte, mely minden más nyelvet beszélő szomszédban halálos ellenséget fedez fel, saját házát is lángokba borítja, csakhogy a szomszédét is megsemmisítse. Ez egyáltalán nem előrhaladás a fejlődésben, ahogy pedig ezt nevezik; siratandó visszalépés a kereszténység igazi, nemes kifinomultságától a pogányság sötét barbársága felé; a nemzetiség aranyborjává vált, imádása a zabolátlan szenvedélyek tüzeiben pedig gyakran vadállati fajharc, az emberiség szégyene, borzasztó bűn Isten előtt.”³⁸ A katolikus politikai filozófia egyik vezető alakja, Karl Ernst Jarcke 1854-ben megjelent munkájában elméleti megalapozását is nyújtja ezen álláspontnak. Az osztrák birodalom – állítja – igazi keresztény birodalom, melyben különböző né-pek élnek együtt békében, elnyomás nélkül. Aki ezt a békés együttélést akarja fel-bontani, a birodalom hivatását ássa alá. A „nép” nem azonosítható a „faj”-jal, a nép mindig történeti-politikai fejlődés eredményeként létrejött egység, valamely állam lakosságának összessége. Egyetlen fajnak sincs joga a fennálló államot széttrönni annak érdekében, hogy a maga számára önálló, különálló államot hoz-zon létre. A nemzetiségi harc felidézésével ugyanis az isteni felebaráti szeretet pa-rancsát sérti meg. Az államélet szférájában tehát nem érvényesíthetők nemzeti-ségi követelések, ugyanakkor – hangsúlyozza – minden nemzetiségi, nyelvi, kul-turális elnyomást meg kell szüntetni, a kulturális, társadalmi szférában biztosítani kell a nemzetiségek szabad kifejlődését.³⁹

³⁷ [Hartig, F.]: *Nachtgedanken des Publicisten*. Gotthelf zurecht im Februar 1851. Friedrich Fleischer, Leipzig, 1851. 130–134.; Metternich levele Kübeck báróhoz, Schloß Johannis-berg, 1851. július 3. In: *Metternich und Kübeck. Ein Briefwechsel*. Supplementband der *Tagebücher Carl Friedrich Freiherrn Kübeck von Kübau*. Hrg. von Max Freiherr von Kübeck. Verlag von Carl Gerold Co., Wien, 1910. 158.

³⁸ *Hirtenbrief der in Wien versammelten Erzbischöfe und Bischöfe Österreichs an den Gläubigen ihrer Diöcesen*. Wien, Juni 1849. 2.; e pástorlevelet ismerteti és értékeli: *Die österreichische Zentralverwaltung*. III. Abteilung, Band 1. von Friedrich Walter. Adolf Holzhausens Nachf, Wien, 1964. 412–413.; vö. Wolfsgruber, Cölestin Dr.: *Joseph Othmar Cardinal Rauscher, Fürsterzbischof von Wien. Sein Leben und sein Wirken*. Freiburg im Breisgau, 1888.; Loibl, Christine: *Formen des Patriotismusverständnisses der katholischen Kirche in der Habsburgermonarchie im Zeitraum von 1851 bis 1867*. Diss. Wien, 1985.

³⁹ Jarcke, Carl Ernst: *Prinzipienfragen. Politische Briefe an einen deutschen Edelmann nebst gesammelten Schriften*. Verlag von Ferdinan Schöningh, Paderborn, 1854. 432–533.

A Metternich-iskola folytatói a birodalom fennmaradása szempontjából az 1848 előtti birodalmi szervezet fennmaradását ítélték a legkedvezőbbnek. Egyetértettek abban a birodalom új vezetőivel, hogy a forradalmak leverése kedvező történeti szituációt teremt a szorosabb birodalmi egység megteremtésére, Magyarország autonómiájának megnyesegtetésére. Ugyanakkor a birodalmi egyközpontú centralizációt történelmi távlatokban ugyanúgy a birodalom fennállását veszélyeztető tényezőnek tartották, mivel az a dinasztikus birodalom addigi fő legitimáló tényezőjének, a történeti jognak a nyílt semmibevételét jelentette, s egyébként is kivihetetlen, meddő próbálkozásnak ítélték. „Egység a kormányzásban s különbözőség az igazgatásban” – hirdeti Metternich még az 1850-es években is a Heinrich von Srbik által „decentralizált egységállam”-ként jellemzett programját.⁴⁰ Ennek megfelelően természetesen nem kívánták restaurálni például a magyarországi országgyűlést teljes hatáskörében, de nem helyeselték az önálló magyar kormányzati szervek megszüntetését s a birodalomba való teljes beolvasztást sem.

A politikai szférán kívül ugyanakkor ez az irányzat 1848 előtt sem zárkózott el a nemzeti nyelvek, kultúrák fejlődésének támogatásától, s ez jellemzi álláspontjukat az 1850-es években is.⁴¹

Ugyanakkor a német egység kérdése az egyház szempontjából sem lehetett közömbös, hiszen a kisméretű porosz dominancia egyúttal protestáns dominanciát is jelentett volna. Ezért a németországi katolikusok a nagynémet egység szilárd hívei voltak. Az ennek propagálására alakult „Der Katholische Verein Deutschlands” szervezetnek Ausztriában is akadtak lelkes pártolói az egyházi hierarchia magasabb szintjein is. Másfelől azt is meg kell jegyezni, hogy egyes koronatarományok alsópaptsága egyáltalán nem maradt érintetlen a nemzeti eszme hatásától. Lill, Rudolf: Die deutschen Katholiken und Bismarcks Reichsgründung. In: Reichsgründung 1870/71. Tatsachen, Kontroversen, Interpretationen. Hrg. von Theodor Schieder und Ernst Deuerlein. Seewald Verlag, Stuttgart, 1970. 345–365.; Langner, Albrecht: Katholizismus und nationaler Gedanke in Deutschland. In: Volk-Nation-Vaterland. Der deutsche Protestantismus und der Nationalismus. Hrg. von Horst Zillifßen. Gütersloher Verlagshaus, Gerd Mohn, 1970. 239–269.; Birke, Adolf M.: German Catholics and the Quest for National Unity. In: Nation-Building in Central-Europe. Ed. Hagen Schulze. Berg, Leamington Spa–Hamburg–New York, 1987.

⁴⁰ Srbik, H. Ritter von: Metternich der Staatsmann und der Mensch. Bd. 1. Verlag F. Bruckmann A.-G., München, 1925. 434. (a továbbiakban: Srbik 1925.); Hartig 1850. 385–388. Megjegyzendő, hogy Hartig 1852 után némileg közelített a birodalmi centralizáció eszményeihez. 1852-ben megjelent *Zwei brennende Fragen* című röpiratában például már „össz-osztrák eszmé”-ről beszél. [Hartig, F.]: *Zwei brennende Fragen in Oesterreich*. März 1852. Verlag von Fr. Manz, Wien, 1852. 16.

⁴¹ Metternichnek a szláv nemzetiségek kulturális törekvéseit rokonszenvvel figyelő álláspontjáról lásd: Fischel 1919. 64–65.; Hantsch, Hugo: Metternich und das Nationalitätenproblem. *Der Donauraum*. Jg. 11. 1966. 51–61.; Haas, Arthur G.: Metternich and the Slavs. *Austrian History Yearbook*. Vol. IV–V. 1968–1969. 120–149., németül: Metternich und die Slaven. In: *Gedenkschrift Martin Göhring. Studien zur europäischen Geschichte*. Hrg. Ernst Schulz. Steiner, Wiesbaden, 1968. 146–161.; Srbik 1925. 429–436.; *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. Szerkesztette Szeckfű Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1926. 511–516., 533–536.

II. A neoabszolutizmus időszakában a kormányzat az arisztokrácia hagyományos korábbi politikai befolyásával szemben a birodalmi bürokrácia, a hadsereg és az értelmiség egyes csoportjaira támaszkodott. A nemzetek feletti összbirodalom gondolata körükben a felvilágosodott eszmékör kései speciális változataként a Vormärz időszakában is fontos szerepet játszott, kiegészülve a német kulturális orientációval. E tábor magától értetődően nagyoszlák nézeteket vallott, elkülönítve álláspontját a német nemzetiségi buzgalomtól éppúgy, mint a szlávok törekvéseitől, nem is beszélve a magyarok liberális nacionalizmusáról.

Az azonban, hogy a kormányzat 1848 őszén határozottan elfordult a nagy-német koncepció 1848-ban körvonalazott variációjától, nem jelentette, hogy végleg lemondtak volna arról, hiszen lényegében az 1866-os porosz–osztrák háborúig remény volt arra, hogy a német nemzetállam megteremtése Ausztria vezetésével, a Habsburg birodalmi érdekek figyelembevételével történjen. Maga Felix zu Schwarzenberg miniszterelnök s kormányának meghatározó egyéniségei, mint például Karl Ludwig Bruck ipar- és kereskedelemügyi miniszter is az osztrák dominanciájú Közép-Európa gondolat elszánt hívei voltak.⁴² A krími háború kapcsán pedig az Oroszországgal szembeni politikai-diplomáciai fellépés kormányzati szintre emelte és megerősítette a balkáni ambíciókat, a keleti orientációt, mely a különféle színecetű nagyoszlák tervekben is tovább élt 1848–49-től kezdve, sőt bizonyos tekintetben a német egységre tekintő nyugati orientáció ellenében mintegy alternatívaként jelent meg. (A németországi liberálisok egy része is ezt propagálta.) Franz Schuselka például 1849-ben megjelent – immáron „nagyoszlák” keretekben mozgó – *Deutsch oder Russisch?* című röpiratában is kifejtette, hogy Ausztria a műveltség és szabadság határőre s egyben apostola is, aki a szabadság evangéliumát az idegen népek között hirdeti, s kiadta a jelszót: „Ausztria egészen a Balkánig! Ez kell az osztrák politika választási jelszavának lennie.” Fr. von Sommaruga 1848-ban megjelent röpirata is terjeszkedési programot jelöl ki, meg is nevezi, hogy a román fejedelemségeknek a birodalomba való integrációjára gondol. A mérsékelt liberálisokhoz tartozó von Kleyle is arról szól, hogy a Duna-medence kis népei önmagukban a Kelet és a Dél barbárjainak zsákmányaivá válnának.⁴³

Az új kormányzó konzervatív elit programadó prominens személyisége kezdetben a Schwarzenberg-kormány belügyminisztere, Franz Stadion gróf volt. Stadion az 1840-es években Dalmácia kormányzójaként – valószínűleg az olasz elit gyengítésének céljából is – kitartóan támogatta a falusi szláv lakosság nyelv-

⁴² Lásd Wierer műve; Charmatz, Richard: Minister Freiherr von Bruck. Der Vorkämpfer Mitteleuropas. G. Hirzel, Leipzig, 1916.; Friedjung, Heinrich: Mitteleuropäische Zollunion-spläne 1849–1853. In: Historische Aufsätze. J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachf., Stuttgart–Berlin, 1919. 64–89.; Kizling, Rudolf: Fürst Felix zu Schwarzenberg. Der politische Lehrmeister Kaiser Franz Josephs. Böhlau, Graz–Köln, 1952.; Kann 1964.; Kosáry Domokos: Széchenyi Döblingben. Magvető, Budapest, 1981. 11–15. (a továbbiakban: Kosáry)

⁴³ Schuselka, F.: Deutsch oder Russisch? Die Lebensfrage Oesterreichs. Jasper, Hügel Manz, Wien, 1849. 49., 58.; Sommaruga, Fr. von: Oesterreichs Zukunft und dessen Stellung zu Deutschland. J. G. Cotta'sche Buchhandlung, Stuttgart, 1848. 21. (a továbbiakban: Sommaruga); von Kleylé idézi Redlich I. 129.

használati és iskoláztatási törekvéseit. Ezt folytatta Galíciában is, ahova 1847-ben szintén kormányzónak áthelyezték. A szláv nemzeti mozgalmak ellenfelei egyenesen azzal vádolták – ahogy ezt már Violandnál láttuk –, hogy ő „találta ki” a rutén nemzetiséget a lengyel nemzeti mozgalom lendületének megtörésére. 1848 őszétől 1849 kora nyári megbetegedéséig ő számított a szláv nemzeti mozgalmak legfőbb támogatójának a kormányzaton belül. Stadion nem zárkózott el a nemzeti elvnek az államszervezetben való megjelenítése előtt, de a föderatív terveket nem támogatta. A történeti tartományi keretek megtartásával, de azok jelentőségének csökkentésével a tartományokon belüli kisebb közigazgatási egységek önkormányzati jogainak biztosításával vélte megoldhatónak a nemzetiségi követelések teljesítését. Az autonóm közigazgatási egységek rendszerét mint az államélet alapját jelölte meg. Véleménye szerint az önkormányzati területi egységek, mindenképp a tartományi szint alatt álló kerületek (Kreis) határait kellett volna az etnikai viszonyok szerint meghúzni, s azon belül a községi önkormányzati jogok égisze alatt a hivatali nyelvhasználatban, iskoláztatásban, stb. érvényre juttatni az adott nemzetiség nyelvhasználati jogát. Az államélet más területein, a „nagypolitika” intézményekben viszont Stadion a határozott centralizáció elvét képviselte a tartományok sokszínűségével szemben. Így kapcsolódott nála szerves egységbe a politikai centralizáció és a területi önkormányzat gondolata – s a nemzeti törekvések bizonyos mértékű respektálása az államéletben éppen annak érdekében, hogy azok ne jelentsenek veszélyt a nemzetek feletti egységes birodalom programjára nézve: az egyes kerületek a birodalmi kormányzattal szemben túlságosan gyengék ahhoz, hogy komoly politikai kihívást jelentsenek az össz-birodalom számára, ugyanakkor létük önmagában csökkenti a tartományi szint jelentőségét, mely magában rejti az efféle kihívás veszélyét, s azt is megakadályozza, hogy a birodalmat alkotó nemzetiségek nagyobb politikai-közigazgatási egységekben (például egy nagy délszláv koronartartomány) egyesüljenek.⁴⁴ Lényegében ennek a koncepciónak felelt meg az 1849. március 4-én kibocsátott oktrojált alkotmány is. A birodalmi gyűlés és az uralkodó hatáskörébe utalt birodalmi ügyek körét igen szélessen határozta meg: az uralkodóház ügyei, a külügyek, az állam és egyház viszonya, a felsőoktatás, a hadügy, a birodalmi háztartás ügyei, minden ipari és kereskedelmi ügy, a közlekedés, a hírközlés és a belső rendfenntartás. A birodalmi gyűlés alsóházának tagjait közvetlen választások útján választották volna meg, míg a felsőházban a tartományi gyűlések által delegált tagok kaptak volna helyet, ami viszont a föderatív elv bizonyos mértékű elismerését jelentette volna. Előírta az alkotmány tartománygyűlések létrehozását is, de igen korlátozott hatáskörrel. A végrehajtás a birodalmi kormányzat kezében

⁴⁴ Stadionról lásd: Hirsch, R.: Franz Graf Stadion. Verlag von Eduard Hügel, Wien, 1861.; Springer, A.: Geschichte Oesterreich seit dem Wiener Frieden 1809. Verlag von S. Hirzel, Leipzig, 1865. II. 768–769.; Redlich, J.: Das Wesen der österreichischen Kommunal-Verfassung. Duncker, Leipzig, 1910. 19.; Mattausch, Rudolf: Franz Graf Stadion. Ein Staatsmann und Reformier Alt-Österreichs. In: Stifter-Jahrbuch, Edmund Gans Verlag, V. Gräffling bei München, 1957. 61–71.; Rogge, Walter: Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart. Brockhaus, Leipzig–Wien, 1872. I. 63–87.

összpontosult, a tartományi szinteken csak a birodalmi vezetés által kinevezett hivatalnokok működtek. Emellett az alkotmány tartalmazta a nemzetiségek egyenjogúságának elvét, s a nemzeti kerületek elképzelése is nyomon követhető soraiban.⁴⁵ Az alkotmányt kiegészíteni volt hivatott a községi autonómiáról hozott – szintén később életbe nem léptetett – uralkodói rendelkezés 1849 márciusában. A neoabszolutizmus első éveiben valóban történtek tétova kísérletek a nemzeti kerületek koncepciójának megvalósítására, ezek azonban teljesen megszüntek a centralizáció általános irányának sodrában.⁴⁶

Lényegében ugyanezt a koncepciót képviseli Leo Thun-Hohenstein gróf, vallás- és közoktatásügyi miniszter is. Már az 1840-es években – a Csehországban működő német származású teológus, Bolzano nyomdokain haladva – a csehországi cseh kultúra és nyelv fejlesztésének közismert támogatója volt, éles szavakkal ítélte el a magyarországi szlovákok „magyarosításának” szándékát. Célja az volt, hogy a tradicionális csehországi patriotizmus modernizálása útján a birodalom szláv népeinek lojalitását biztosítsa az uralkodóház számára, s valóban hatást gyakorolt Csehországban az ausztrioszláv irányzat megerősödésére. Csehország kormányzójaként 1848–49-ben egyfelől bizonyos mértékig támogatta még a központi kormánnyal szemben is a cseh nemzeti mozgalom törekvéseit, másfelől a nacionalizmus politikai doktrínája ellenzőjének szerepében lépett fel. A csehországi nyelvharcról írott munkájában kifejtette, hogy a nemzetiségi eszme nem lehet államalkotó tényező; az állam feladata a nemzetiségi egyenjogúság elvének kimondása, azontúl nemzeti szempontból az államhatalomnak semlegesnek kell maradnia. Az állampolgárnak – írja – joga van saját anyanyelvének használatára a hivatalokban, oktatásban, ugyanakkor a föderatív eszmét kifejezetten károsnak minősíti.⁴⁷

⁴⁵ Birodalmi alkotmány az Ausztriai Császárság számára. In: Gyűjtemény a Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak... 1. füzet. Buda, 1849. 44–67.

⁴⁶ Bach is a nemzeti kerületek hívének vallotta magát. Vö. Programm zur Durchführung der nationalen Autonomie in Oesterreich. (Von einem Slaven) Separat-Abdruck aus dem „Parlamentär”, Wien, 1885.; Rumpler, Helmut: Zentralistische Reichspolitik oder Germanisierung? In: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941. Hrg. von H. Rumpler – A. Suppan. Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg, Wien–München, 1988. 73–74.

⁴⁷ Thun röpiratai: Über den gegenwärtigen Zustand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung. Kronberger und Riwnac, Prag, 1842.; Die Stellung der Slowaken in Ungarn. Calve’schen Buchhandlung, Prag, 1843.; Betrachtungen über die Zeitverhältnisse, insbesondere im Hinblick auf Böhmen. Verlag der J. G. Calve’schen Buchhandlung, Prag, 1849.; Nachtrag zu dem offenen Schreiben an Herrn Johann Slawik, in Betreff der Ereignisse in der Pfingstwoche 1848. F. U. Credner & Kleinbub, Prag, 1849.; Thun és a szláv nemzeti törekvések 1848-beli viszonyáról: Josef Koží: Der Austroslawismus und seine Rolle in der tschechischen Politik. In: L’udovít Stúr und die slawische Wechselseitigkeit. Hrg. von L’udovít Holotík. Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften – Verlag Hermann Böhlau Nachf. Bratislava–Wien–Köln–Graz, 1969. 103.; Orton, Lawrence D.: The Prague Slav Congress of 1848. East European Quarterly, Boulder, Distributed by Co-

Josef Alexander von Helfert, a Schwarzenberg-kormány oktatási ügyekkel foglalkozó államtitkára is részt vett a kormányzati program kidolgozásában. Csehországi német származású lévén, Thunhoz hasonlóan, a csehországi nemzetiségi konfliktusok közvetlenül is érintették. Az osztrák-német demokraták és a csehországi németek egyenesen a cseh érdekek képviselőjével vádolták.⁴⁸ A nyelvharcról megjelentetett 1850-es röpiratában az olmtüzi alkotmányt nevezte meg kiindulópontként, a centralizmus és a föderatív elemek együttes alkalmazásának szükségességét hangsúlyozta. Későbbi visszaemlékezése szerint 1848–49-ben ő is – mint mindenki, írja – föderatív terveket meglejtett. Az általa leírt program azonban leginkább Stadionéhoz áll közel, a tartományok – kerületek – szabad községek hármast elvét hangsúlyozza, s a nemzetiségi kérdés megoldását a két utóbbi egységben keresi. Tervének bizonyos elemei mindazonáltal közelebb állnak a föderatív gondolathoz, mint Stadion elvei: egyrészt például nem határozza meg a Reichstag számára hivatalos nyelvet, hanem időről időre a képviselők állapotodnának meg a közvetítő nyelv használatáról, másrészt az egyes tartománygyűlésekben is több nyelv használatát engedélyezné, sőt egyes ügyekben nemzetiségi kuriális szavazást biztosítana a nemzetiségi érdekek képviselőjére. A politikai színtéren tehát nem zárna ki bizonyos csoportok nemzetiségi alapon való szerveződésének lehetőségét, s nem szorítaná vissza a nemzetiségi elvet a közigazgatás, a kultúra és az oktatás területére. Az persze nehezen eldönthető, hogy évtizedekkel később papírra vetett visszaemlékezései mennyire hitelesen rekonstruálják 1848–49-es nézeteit, hiszen Helfert a merev birodalmi centralizáció politikájának hűségese végrehajtójává vált, sőt a történetírás feladatairól 1853-ban készített munkájában már az „össz-osztrák tudat” megteremtésének programját, „osztrák nemzeti történetírás” gyakorlását tűzte ki célként.⁴⁹

lumbia University Press, New York, 1978. 41.; Thunról lásd: Frankfurter, S. Dr.: Graf Leo Thun-Hohenstein, Franz Exner und Hermann Bonitz. Alfred Hölder, Wien, 1893.; Graf Leo Thun. In: Sudetendeutsche Lebensbilder. Hrg. von Erich Gierah. Verlag Gebrüder Stiepel Gesellschaft m. b. H. Reichenberg, 1934.; Winter, Eduard: Der böhmische Vormärz in Briefen B. Bolzanos an F. Prihonsky (1824–1848). Beiträge zur Deutsch-Slawischen Wechselseitigkeit. Akademie-Verlag, Berlin, 1956. 58., 67–68.; Thienen-Adlerflycht, Christoph: Graf Leo Thun im Vormärz. Grundlagen des böhmischen Konservatismus im Kaisertum Österreich. Hermann Böhlau Nachf. Graz–Wien–Köln, 1967.; Žáček, Václav: Die Rolle des Austroslavismus in der Politik der österreichischen Slawen. In: Ludovít Stúr und die slawische Wechselseitigkeit 127–146.; Bled, Jean-Paul: Les Fondements du conservatisme Autrichien 1859–1879. Série internationale – 32. Université Paris IV. Publications de la Sorbonne, 1988. 247.; Wozniak, Peter: Count Leo Thun: A Conservative Savior of Educational Reform in the Decade of Neoabsolutism. Austrian History Yearbook, Vol. XXVI. 1995. 61–81.; Šesták, Miroslav: Der tschechische Austroslavismus bis zum österreichisch-ungarischen Ausgleich in der tschechischen Historiographie. In: Der Austroslavismus 24–35.

⁴⁸ Kudlich 1873. II. 39., 41.

⁴⁹ Helfert, J. A.: Oesterreich und die Nationalitäten. Ein offenes Wort an Herrn Franz Palacký. Carl Gerold & Sohn, Wien, 1850.; Helfert, J. A.: Erlebnisse und Erinnerungen. Weihnachten 1848. Neujahr 1849. Sonderabdruck aus der Zeitschrift „Die Kultur” 1903. Heft 4.; Helfert, J. A.: Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Oes-

Az államrezon érdekei azonban a konzervatív centralistákat is arra készítet-
hették, hogy támogassák a nemzetiségi alapú területi újrafelosztási terveket, ha
azok egybevágtak centralizációs törekvéseikkel. Példa erre az az elszántság,
amellyel Stadion a Schwarzenberg-kormány Magyarország feldarabolására vo-
natkozó terveit szervezi és ösztönzi 1848–1849 fordulóján. Már ekkor megindult
a színpalak mögött a Magyarország jövőbeli berendezkedéséről szóló tervek ki-
dolgozása, melyek alap gondolata Magyarország etnikai-nemzetiségi elvek szerinti
politikai-közigazgatási felosztása volt. Több javaslat is született, ezek közül
a legfontosabb Rosenfeld udvari tanácsosé volt, melyet 1848. december 27-én
a minisztertanács is megvitató. Rosenfeld „etnográfiai és részben topográfiai”
elvek alapján Fényes Elek statisztikai adataira hivatkozva a következő egységeket
különítette volna el: az Ausztriával határos területekből egy német tartományt,
egy felső-magyarországi szlovák kerületet, egy román tartományt, szerb tarto-
mányt (de a szerbek által igényeltnél lényegesen kisebb kiterjedésben), horvát
tartományt, rutének esetében nyitva hagyta a kérdést, hogy önálló koronatar-
ományt alkossanak-e, vagy egyesítsék őket a Galíciában lakó ruténnel. Mindezen
túl is külön figyelemben kívánta részesíteni a német nyelvszigetek lakosságát.
Terve által – fejti ki – az egyes területek az eddiginél sokkal szorosabban kapcsolo-
dhatnak a birodalom centrumához, ami elősegítené a centralizációt. Javaslata-
tát a minisztertanács támogatta, s majd csak Windischgrätz herceg ellenzése
nyomán, a január 6-i kormányülésen kezdődött meg az elhatárolódás az efféle
tervektől.⁵⁰ De mutatja ezt a szemléletet a Franz Schuselka *Deutsch oder Russisch?*
című röpiratára válaszként írt *Oesterreichs Lebensfrage* című röpirat is, melynek
szerzője Joseph-Maximilian von Winiwarter volt. Ő is az önálló osztrák egység-
állam eszméjéből indul ki, s „az egyesített haza” („gesammt Vaterland”) szre-
tetére hív fel a pusztán nemzeti érzelmek mellett. Ennek ellenére Magyarországot

terreich. Verlag der J. G. Calve'schen Buchhandlung, Prag, 1853. 2.; Vö. Friedjung, H.:
Josef Alexander Freiherr v. Helfert. In: Historische Aufsätze. J. G. Cotta'sche Buchhandlung
Nachfolger, Stuttgart–Berlin, 1919. 224–238.

⁵⁰ A kormányzat Magyarországot érintő terveit 1848. december és 1849. március között rész-
letesen ismerteti: Lades idézett műve; Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyar-
országon. I. kötet. Franklin, Budapest, 1922. 57–58.; Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus-
kori levéltár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 17–58.; Sashegyi Oszkár: Magyarország
beolvasztása az ausztriai császárságba. Levéltári Közlemények, 39. 1968. 63–69.; Oskar
Sashegyi: Ungarns politische Verwaltung in der Ara Bach 1849–1860. Institut für
Geschichte der Universität Graz, Graz, 1979. 8–19.; Rosenfeld memoranduma: ÖStA
HHStA, Kab. Kanzl. Ministerratsprotokollen, MR 3054/1848., Ministerrakten MRZ
3159/1848., közli: Helfert, J. A.: Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener
October Aufstandes 1848. Band V. Verlag von F. Tempsky, Prag 1872. 41–44. és Lades,
Hans: Die Nationalitätenfrage im Karpatenraum. Der österreichische Ordnungsversuch
1848/49. Wiener Verlagsgesellschaft, 1941. 80–84. Ismerteti és elemzi a fent említett mun-
kákön kívül: Walter, Friedrich: Von Windischgrätz über Welden zu Haynau. Wiener
Regierung und Armeec-Oberkommando in Ungarn 1849/50. In: Friedrich Walter – Harold
Steinacker: Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens. Verlag R.
Oldenbourg, München, 1959. 85–87.

illetően a nemzetiségi elvre hivatkozva helyesli a területi felosztási tervet, ám világossá teszi, hogy ezt csak „az államrczon” („Staatsklugheit”) szempontjai indokolhatják, a sikeres „divide et impera” elv alkalmazása.⁵¹

Az új kormányzati elit tehát hatalomra jutásakor a birodalmi centralizáció célkitűzését a nemzeti alapú helyi közigazgatás és a különböző nemzetiségek nyelvi és kulturális támogatásának programjával kötötte össze (kezdetben formailag kiegészítve a tartományi belső önállóság föderatív típusú elemével). A neoabszolutizmus politikai gyakorlatának mindennapjaiban azonban erről lassan minden elfoszlott, csak a merev centralizáció bizonyult maradandónak.

III. Az osztrák-német liberálisok által 1848–49-ben kínált modellek nem sokban különböznek az 1849 elején körvonalazott kormányzati programoktól. (Ennek oka persze részben az volt, hogy a kormányzat sokat merített az alkotmányozó birodalmi gyűlés alkotmányvitáiból és a Reichstag többsége által támogatott, ún. kremsicri alkotmánytervből.) A liberálisok alapélménye 1848–49-ben – a demokratákhoz hasonlóan – a szabadság eszményének egyesítő erejében való csalódás volt. Az ismert író és politikus, Anastasius Grün már említett röpiratában értetlenkedve így szól a frankfurti német nemzetgyűlésbe való követküldés ellen agitóáló szlovén „testvéreihez”: „Milyen más, milyen jobb garanciát akartok és akarhattok nemzetiségetek fejlődésére nézve, mint a szabadság! Csatlakozásunk a német Bundhoz a kölcsönösség és testvériség szövetségéhez, az egyenjogúság, a humanitás és a szabadság szövetségéhez való csatlakozás. Nem a német nemzetiség *alatt*, hanem azzal egyenjogúsítva, amellell áll saját nemzetiségetek. A német nép minden alapjogát és követelését ugyanolyan mértékben rátok is kiterjesztjük.”⁵² Ez a csalódottság hatja át az általuk körvonalazott programokat.

A mérsékelt liberálisok közé szokás sorolni az 1848 előtti időszakban egyértelműen ellenzékinek számító Franz Grillparzert, a kor ünnepeit költőjét. Grillparzer a nemzetiségi mozgalmakban az emberi önzés, kicsinyesség megnyilvánulását látta, míg a birodalmi patriotizmust a műveltség és kultúra letétemenyeként akarta elfogadtatni. A birodalmon belül magától értetődően a német kultúra és nyelv elsőbbségét vallotta, ugyanakkor a magyar nyelv és kultúra fejlettségére hivatkozva elítélte a magyarországi nyelvharcot, s az 1840-es évek elején fellépett a szlovákok nyelvhasználati igényei mellett. Sokat idézett, 1848 márciusában keletkezett epigrammája szerint az újabb műveltség útja a humanitástól a nemzetiségen keresztül a bestialitáshoz vezet. Egy évtizeddel később

⁵¹ Oesterreichs Lebensfrage. Als Entgegnung auf Schuselka's „Deutsch oder Russisch?” Von M. F. v. R. Wilhelm Braumüller, Wien, 1849.

⁵² Auersperg, A. Graf von [Anastasius Grün]: An meine slovenischen Brüder! Ein Wort zu Verständigung gelegentlich des vom Vereine «Slovenja» in Wien ergangenen Aufrufes. Joseph Blasnik, Laibach, 1848. 4., Auersperg, A. Graf von [Anastasius Grün]: Antwort auf das Öffene Sendschreiben des Vereines „Slovenja” in Wien, o. J. o. O. [1848.]; Grünről lásd: Kuranda 19–37.; Karwath, Hermine: Anton Alexander Graf Auersperg (Anastasius Grün) und die nationale Bewegung seiner Zeit. Phil. Diss., Wien, 1940.

egyik levelében a következőképp fejtette ki álláspontját: „Valóban elválaszt bennünket a nemzetiség? Gyűlölöm ezt a divatos szót, mely nem annyira az összetartozókat egyesíti, mint inkább különválasztja, ami egybetartozik. Az ember legjobb valója az, hogy ember, s amiben a nemzetek különböznek egymástól, sokkal inkább a hibáik, mint erényeik közé sorolható.” Nem véletlen, hogy negyven évvel ezelőtti szabadelvűsége ellenére a neoabszolutizmus korában ő lesz mintegy a „hivatalos költő”, Radetzkyhez írt költeménye és néphimnusza a hivatalos kurzus kelléktárának nélkülözhetetlen darabjává vált. A jozefinista ihletésű egységes birodalom eszményének és a kicsinyes, önző, a haladás nagy folyamatát partikularitással akadályozó nemzeti törekvéseknek a szembeállítása áthatotta a birodalmat összefogó bürokrácia, a katonai és politikai elit gondolkodását is.⁵³

Franz Schuselka 1848 előtt is a formálódó osztrák-német liberális erők igen aktív publicistája volt. Az ebben az időben született röpiratait a határozott német orientáció és a birodalmi centralizáció propagálása jellemezte. „A világot mindenképp németek uralják” – írja röpiratainak egyikében. Így az ausztriai birodalom belül is a németiség kulturális és politikai meghatározó szerepét tekintette a birodalom fő integrációs tényezőjének. Véleménye szerint a németek relatív többséget alkottak, kulturális fejlettségüket a birodalom egyetlen másik népcsoportja sem közelíthette meg, ráadásul mind a szlávoknál, mind a magyaroknál hiányzott az a polgári elem, amely egy effajta kultúrának a hordozója lehetett volna. Programja szerint a más népcsoportok elkerülhetetlenül a német kultúrát kell magukba szívniuk, míg a nemzetiségi tömegek megőrizhetik nemzeti kultúrájukat (épp ezért bírálta a magyarosítási törekvéseket és helyeselte Thun ez irányú fellépését, bár furcsállta azt egy német részéről). Csak Lombardia tekintetében

⁵³ Grillparzer, F.: Briefe und Dokumente. Viertel Teil. Hrg. von August Sauer. Verlag von Anton Schroll & Co. – Deutscher Verlag für Jugend und Volk, Wien, 1933. 45.; Prosa-schriften. I. F. G. Samtliche Werke I. Abteilung 13. Band. Hrg. von August Sauer – Reinhold Backmann. Verlag von Anton Schroll & Co. – Deutscher Verlag für Jugend und Volk, Wien, 1930.; Grillparzer, F.: Meine Erinnerungen aus dem Revolutionsjahre 1848. In: Autobiographische Studien. Hrg. von Reinhold Backmann. Bergland Verlag, Wien, 1961.; Weber, Ottokar: Grillparzer und sein Österreich. In: Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. Hrg. von Karl Glossy. Jg. 16. Verlag von Carl Konegen, Wien, 1906. 1–20.; Kuranda 121–169.; Kainz, Friedrich: Grillparzers Stellung im österreichischen Sprachen- und Nationalitätenkampf. Historische Zeitschrift, Bd. 161. 1939. 498–531.; Leinwather, Ilse: Franz Grillparzer und die österreichische Geschichte. Diss. Wien, 1948.; Winter, Eduard: Revolution, Neoabsolutismus und Liberalismus in der Donaumonarchie. Europa Verlag, Wien, 1969.; Hanák Péter: Österreichischer Staatspatriotismus im Zeitalter des aufsteigenden Nationalismus. In: Wien und Europa zwischen den Revolutionen (1789–1848). Wiener Europa-gespräch 1977. (Wiener Schriften Heft 39.) Jugend und Volk, Wien–München, 1978. 315–322., magyarul: Osztrák állampatriotizmus a hódító nacionalizmus korában. Világosság, 19. 1978. 151–157.; Heindl, Waltraud: Die österreichische Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee (Vormärz und Neoabsolutismus). In: Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert. 73–91.; Fried István: Grillparzers Monarchieerlebnis. In: Ostmitteleuropäische Studien. (Ungarisch-slawisch-österreichische literarische Beziehungen). Institut für Vergleichende Literaturwissenschaft an der Attila-József Universität, Szeged, 1994. 145–150.

tett kivételt, hiszen itt kulturális fölényre nem hivatkozhatott, ebben az esetben viszont Ausztriának az Itália és Németország közötti közvetítés misszióját tulajdonította. 1848-49 után született röpiratai c program számos elemét megőrizték, ugyanakkor át is súlyozták azokat. Kettős harcot folytat egyrészt a „nagynémet” demokratákkal szemben, akik, véleménye szerint, megszűntek osztrákok lenni, s a birodalom orientációját egyoldalúan nyugatra helyezik. Velük szemben adja ki az „Ausztria a Balkánig!” jelszót. Ugyanakkor élesen bírálja a hivatalos irányvonalat is, amely a német egység ügyének hátat fordított. Ausztriának meg kell tartania önállóságát, de Németországgal szoros szövetségre kell lépnie Oroszország ellenében. Röpirataiban Schuselka élesen bírálja a hivatalos „oktrojált birodalmi patriotizmust”, ami nem létezik, s nem is lehet „megcsinálni”, „elrendelni”, ahogy azt a kormány szeretné. A kormány törekvéseire jellemző anekdota-ként leírja: a kérdésre, hol alkotják meg az új Ausztriát, a válasz: majd kinyomtatják az udvari nyomdában. Felfogása azonban magától értetődően szemben áll a magyarok perszonáluniós elképzeléseivel is, hiszen az a birodalom egységét veszélyeztetné. Korábbi szlávellenessége sem csökkent, nem tévovázik elítélni „terrorisztikus” követeléseiket, törekvésüket a birodalom szláv birodalommal való alakítására. E négyes oppozícióval szemben saját programját a föderalizmus és centralizmus egyensúlyában jelöli meg. A föderatív elemeket a fennálló tartományok intézményére alapozná, és határozottan elzárkózik az etnikai alapú újrafelosztási tervektől. Véleménye szerint a nemzeti egyenjogúság elve politikai-területi szerveződési elvként nem érvényesíthető. Programjában túlsúlyosak a centralizációra utaló jelek, ami kétségtelenül a Stadion-féle javaslatokkal rokonítja elképzeléseit. Ugyanakkor a kormányzat politikai gyakorlatában érvényesülő abszolutista elemeket határozottan bírálja, s az alkotmányos centralizáció elveit vallja. A kormánybírálathangja nála az idő előrehaladtával egyre erősödik. Nem véletlen, hogy 1850-ben megjelentetett *Das provisorische Oesterreich* című röpiratának terjesztését a kormány még nem akadályozta, míg egy évvel később a *Völker-Einigung* megjelenésére már Schuselka Bécsből való kiutasításával felelt. Ezután viszont Schuselka közeledett a kormányzathoz, 1852 tavaszán emlékiratban fejtette ki elképzeléseit Bach számára, melyben Helfferthhez hasonlóan ő is immáron valamiféle „ausztriai politikai patriotizmus” kialakítását jelölte meg feladatként, amelynek azonban véleménye szerint a különböző népek nemzeti érzésének sértetlenül hagyásával kellett volna létrejönnie.⁵⁴

⁵⁴ Schuselka röpiratai: *Oesterreich über Alles, wenn es nur will!* Hoffmann und Campe, Hamburg, 1848.; *Deutsch oder Russisch? Die Lebensfrage Oesterreichs.* Jasper, Hügel & Manz, Wien, 1849.; *Das Revolutionsjahr. März 1848 – März 1849.* Jasper, Hügel & Manz, Wien, 1850.; *Deutsche Fahrten.* 2 Bd. Jasper, Hügel & Manz, Wien, 1849.; *Das provisorische Oesterreich.* F. W. Grunow & Comp. Leipzig, 1850.; *Völker-Einigung. Ein Beitrag zur Versöhnung der Nationalitäten Oesterreichs.* F. W. Grunow & Comp. Leipzig, 1851.; memorandum: *Österreich ein Werk und Werkzeug der Geschichte.* 1851. tavasz. AVA Nachlass Bach. Karton 21. *Politische Betrachtungen 1849–1852.*; Schuselkáról lásd Charmatz, R.: *Franz Schuselka. Zu seinem hundersten Geburtstage. Österreichische Rundschau,* Bd. 28. 1911. 264–275.; Hugelmann, Karl Dr.: *Franz Schuselka.* In: *Historisch-*

Ugyancsak a centralizáció híve volt 1848–49-ben Adolf Fischhof (aki a ki-egyzés utáni időkben majd a föderatív államszervezet legkövetkezetesebb híve-ként vált ismertté), mondván, minél kisebb a tartományok jogköre, annál kisebb köztük az ütközési felület, s annál stabilabb lehet az új politikai intézményrend-szer. Hasonló programot vallott a már említett von Kleyle is.⁵⁵

Az előbbi személyiségeknél sokkal megértőbb a nemzetiségi mozgalmak kö-veteléseivel szemben az 1840-es évek ausztriai rendi ellenzékének prominens személyisége, Viktor Franz von Andrian-Werburg báró, aki Metternich gondo-lataival egybecsengően az „egység a sokszínűségben” gondolatot jelöli meg ki-indulópontként. A történeti jog, a birodalom tartományainak történetileg kiala-kult különállása, jogrendszerükben, intézményrendszerükben tetet öltő sajátos-ságaik számára respektálandó adottságok. A nacionalizmus doktrínáinak állam-alkotó tényezőként való elfogadását ő is elutasítja, de a centralizált egységállam helyett a történeti tartományokra épülő kiterjedt föderatív rendszerben keresi a konfliktusok megoldásának lehetőségét. A birodalom egységét őrző kormány-zati szint és a tartományok között egyfajta egyensúlyt kíván kialakítani a birodalom egysége és az adminisztratív decentralizáció kettős jelszavával. Nem tagadja a közigazgatásban a nemzetiségi elv szerepét, a nemzetiségi kerületek gondolatát is támogatja, de nem a tartományok ellensúlyaként.⁵⁶ Javaslataihoz igen közel áll-nak a reformkori csehországi rendi mozgalom egyik vezetőjének, Friedrich Deym grófnak az elképzelései és az ismert ellenzéki publicista, F. E. Pipitz prog-ramja. Pipitz három fő birodalmi részt különített el: osztrák-német részt, Ma-gyarországot és Galíciát, melyek külön alkotmánnyal, külön tartománygyűléssel rendelkeznének, a közös ügyeket viszont egy közös birodalmi gyűlés intézné (en-nek felsőházába az amerikai szenátus mintájára mind a három ország azonos számú képviselőt delegálna). A tartományok elkülönítésének alapelve számára is a történeti jog, a tartományokon belüli rendezésnél sem kívánja a nemzetiségi el-vet semmilyen formában figyelembe venni, sőt kifejezetten hangsúlyozza, hogy a tartománygyűléseken nem folyhat semmiféle nemzetiségi propaganda.⁵⁷ Fr. von

politische Studien. Josef Rotler & Co., Wien, 1915. 419–437.; Fellner, Fritz: Franz Schuselka. Ein Lebensbild. Phil. Diss. Wien, 1948.

⁵⁵ Idézi: Charmatz, R.: Adolf Fischhof. Das Lebensbild eines österreichischen Politikers. J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachf., Stuttgart–Berlin, 1910. 96–97.; von Kleyle javaslatáról: Redlich I. 253–255.

⁵⁶ A szakirodalom nem egységes annak megítélésében, hogy Andrian-Werburg rendi politikai intézmény- és értékrendszer elemeivel átszótt nézeteit mennyire lehet a korabeli liberális áramlat egy típusaként értelmezni. E tekintetben nem kívánunk állást foglalni, hanem az ál-talánosan elfogadott gyakorlatnak megfelelően a liberálisok között foglalkozunk vele. Fellner, F.: Die Tagebücher des Viktor Franz von Andrian-Werburg. Mitteilungen des Öster-reichischen Staatsarchivs, Bd. 26. 1973. 328–341.; Andrian-Werburg röpiratai: Centralisa-tion und Decentralisation in Oesterreich. Jasper, Hüger & Manz, Wien, 1850.; Denkschrift über die Verfassungs- und Verwaltungsfrage in Oesterreich. H. Haessel, Leipzig, 1859.; Vö. Glanner, Friderik: Viktor Franz von Andrian-Werburg. Ein Lebensbild. Diss. Wien, 1961.

⁵⁷ Deym, Friedrich Graf: Drei Denkschriften. Geb. Franieck, Karlsbad, 1848.; Pipitz, F. C.: Verfall und Verjüngung. Studien über Oesterreich in den Jahren 1838–1848. Druck und Verlag von Friedrich Schultheß. Zürich, 1848.

Sommaruga az előbbiekben már érintett röpiratában ugyancsak a föderatív berendezkedés mellett érvelt, szövetségi állam, Bundesstaat megteremtését tűzte ki célul. Osztrák-német nemzeti érdekeknek is tekintette, hogy ne centralizált rendszer, hanem föderatív jöjjön létre – ezzel az osztrák-német liberálisok egyik fő dilemmájára világít rá –, hiszen, mint írja, 1848 éppen azt bizonyította, hogy az alkotmányos centralizáció a birodalomban számarányuknál fogva a szlovokat erősíti meg. Véleménye szerint a föderatív berendezkedés biztosítókat adhat az osztrák-németek számára politikai súlyuk megőrzéséhez. Röpiratából nagyon világosan körvonalazódnak szláv – köztük is különösen erős lengyelelles és magyarelles érzelmei. A birodalom nemzetiségi problémáit igen szelektív módon kezeli, mivel Magyarországon kívül igazán csak egyetlen nemzetiségi probléma létét ismeri el, a lengyelek és rutének közötti feszültséget Galíciában. Ennek megfelelően terve különféle szerveződési elvek igen furcsa keveréke. Az örökös tartományokat mint a föderáció alapegységeit kezeli, nyíltan ki is mondva, hogy ezt az ott lakó, egyes területeken kisebbségben lévő osztrák-németek érdekei követelik meg. Ugyanakkor felveti, hogy máshol az etnikai elvnek megfelelően lehetne a föderatív alapegységeket meghatározni. Egy példát nevez meg: a dél-szlávokét – azt azonban kikötve, hogy a szlovéneket ez nem érintheti, csak a horvátok és a magyarországi szerbek egy külön koronatartományba való szervezését javasolja. Nem irányozza elő ugyanakkor Magyarország teljes feldarabolását nemzeti elvek szerint: elutasító a szlovákok önállósulási törekvéscivel szemben (feltehetően nem kívánná a csehekét ezáltal sem erősíteni); a románok számára pedig biztosítaná a lehetőséget, hogy válasszanak, „Illíriához” vagy Magyarországhoz kapcsolódnak-e, de önálló koronatartomány szervezését nem tartaná megengedhetőnek számukra sem. Föderatív terve tehát egyáltalán nem jelentené a politikában a nemzetiségi elv általános szervező elvként való elfogadását, javaslatait az osztrák-német tábor konkrét politikai érdekei motiválták.⁵⁸

A különféle programok áttekintése után megállapítható, hogy az osztrák-német tervek mind a centralizáció-föderalizmus egyensúlyát hirdették, különbözőképpen határozva meg azonban ennek az egyensúlynak a lényegét. A centralizációs elemek túlsúlyban voltak programjukban, s koncepcióikban a föderalizmus értelmezése igen körülhatárolt. Amint arra Redlich rámutat, az osztrák-németek, illetve a különféle szláv föderációs tervek közötti különbségek mindenneklőtt abban állnak, hogy míg az utóbbiak az egyes részegységeket, tartományokat az állami szuverenitás lehető legtöbb jegyével fel kívánják ruházni, s a központi, birodalmi szintre csak a feltétlenül szükségeseket kívánják meghagyni, addig az osztrák-német felfogás szerint az államélet politikai szférája a birodalmi centralizmus terepe, ennek letéteményesei az alkotmányos elvek szerint az uralkodó, a birodalmi parlament és a birodalmi minisztérium, a neoabszolutizmus ideológiája szerint az uralkodó és az őt képviselő birodalmi végrehajtó szervek. Az államélet minden lényeges ügyének ide kell összpontosulnia. Ezzel szemben a közigazgatás az a terep, ahol a decentralizáció érvényesülhet a tartományi, kerületi és a helyi szinten. A leginkább centralizáló modell azonban igyekszik a tartományi szintet

⁵⁸ Sommaruga 4–17.

gyengíteni, s azzal szemben a kerületi és a helyi szinteket erősíteni, ezért is lehetett a meghirdetett jelszavak szintjén a községi autonómia oly általánosan elfogadott elv ebben az időszakban. Az „egység a kormányzásban, s különbözőség az igazgatásban” elv minden meghirdetett programra rányomta bélyegét.⁵⁹

IV. A már említett Anton Springer röpirata mellett az osztrák-németek részéről egyetlen olyan programot ismerünk, mely a birodalom szerkezetét a modern nacionalizmus eszméinek megfelelően kívánta volna újjászervezni, az etnikai-nemzetiségi népcsoportokat alapul véve föderatív szervezetet létrehozni. Ez a csehországi német, Ludwig Löhner programja, akit Springer „a német érdekek legbuzgóbb védelmezőjének” nevez (s nem véletlenül, ő volt a birodalmi gyűlés képviselői között a magyar liberálisok egyik leghatározottabb támogatója).⁶⁰ Löhner 1848 novemberében a *Brünner Zeitung* hasábjain jelentette meg tervét. A terv Magyarországra nem terjedt ki, azonkívül őt, a föderációban egyesülő nemzetállam („*Nations-Staat*”) megteremtését irányozta elő: osztrák-német Ausztria, Csehország cseh lakta része Morvaországgal és Szilézia egy részével együtt, a szlovénok lakta területek, az olaszok által lakott területek (Lombardia, Dél-Tirol, Dalmácia és Isztria), valamint a lengyelek által lakott területek. Programja nemcsak a birodalmi centralizmusnak (bár terve a szláv politikusok által megfogalmazott terveknél erősebb birodalmi központtal számol), hanem mindenekelőtt a Csehország történeti egységére hivatkozó cseh nemzeti törekvéseknek az ellensúlyozását is célozta volna. Löhner lelkes híve volt a későbbiekben a nemzetiségi kerületek programjának is – felvetve, ha azok közvetlenül a birodalmi központhoz, s nem a tartományi igazgatáshoz kapcsolódjanak – ez viszont a Stadion-félc centralizációs elképzelések irányába vágott.⁶¹

A birodalom többi népei

A birodalom többi népei Európában elfoglalt pozíciójukat az osztrák-német liberálisok felfogásához hasonlóan szintén egy háromtényezős rendszerben értelmezték, ők azonban saját közties helyzetüket Németország és Oroszország erőterébe szorulva látták. Önmagukat mindannyian az európai kultúra letéteményeseinek tekintették. A magyar liberálisok őszinte hittel hirdették, hogy ahogy

⁵⁹ Redlich I. 253–255., 261., 267.

⁶⁰ Springer, A.: *Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809*. Bd. 2. Verlag von S. Hirzel, Leipzig, 1865. 407.

⁶¹ [Löhner, Ludwig Dr.]: *Programm einiger Reichstags Deputirten zur Constituirung des österreichischen Staates*. *Brünner Zeitung*, 1848. november 18. Nr. 329.; Löhner, L. Dr.: *Reden gehalten am Oesterreich. Konstituierenden Reichstage*. Jasper, Hüger & Manz, Wien, 1850.; Fischel 1919. 299–300.; Molisch, Paul Dr.: *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Oesterreich*. Gustav Fischer, Jena, 1926. 47.; Hamza, Ignaz: *Franz Palacký und die Probleme des österreichischen Staates*. Diss. Wien, 1948. 90. (a továbbiakban: Hamza); Sieber, Ernst Karl: *Ludwig von Löhner. Ein Vorkämpfer des Deutschtums in Böhmen, Mähren und Schlesien im Jahre 1848/1849*. Verlag Robert Lerche, München, 1965.

a török időkben Magyarország volt az európai civilizáció védőbástyája, most ők tartóztatják fel a pánszlávizmus előretörését, s hogy a magyarság beékelődve a szláv néptömbbe megakadályozza az északi és déli szlávok egyesülését, ezzel mérhetetlen szolgálatokat téve az európai kultúrának. Ezen értelmezés szerint a szláv elem megerősödése a birodalom politikai színterén közvetlenül fenyegette az európai civilizációt.⁶² A szlávok viszont úgy érezték, most jött el az ő idejük. „Egy új korszak új népet kíván! Amikor a világszellem egy nagy lépést tesz meg előre, új erőket, új anyagot, még fel nem használt, nyers fát, fecsestet, rugalmast, erőst és keménycet kíván!” Az emberiség történetében eddig a görögök, majd a rómaiak s azután a germán fajok domináltak. A mostani időszak új népe a szláv nép lesz – írta a nemzeti eszme egyik szláv apostola 1848-ban.⁶³ A szláv mozgalmak – átvéve a megelőző időszak osztrák-német publicisztikájának retorikáját – a magyarok képviselte barbárság elleni harc jelszavával igyekeztek szövetségeket keresni. Milan Hodža, a szlovák nemzeti mozgalom vezetője például *Der Slowak* című, 1848 szeptemberében írott röpiratában „az egész európai hármas román-germán-szláv testvércsalád”, az „európaiság” védelmét helyezi a középpontba „a nem európai magyar- finn faj”, „az idegen ázsiai uráli sziberializmus” ellenében. „Hallod, Magyar – írja –, vendég vagy te nálunk Európában ... Viselkedj szépen, nyugodtan, vagy menj haza.” Néhány évvel korábban a román Bariț is arról értekezik, hogy Oroszország és a pánszlávizmus ellenében a románok védőfalat képezhetnek, mivel kapcsolatban állnak a többi neolatin néppel, s a múltban is védték Európát és a kereszténységet a külső támadók ellen. Oroszországgal szembeállni a magyarok nem elegendők, az egész birodalom fennállására van ahhoz szükség.⁶⁴

Mind a magyar, mind a különféle szláv mozgalmak visszautasították a nagy, átfogó német Mitteleuropa-terveket, ahogy visszautasították az orosz birodalomba való integráció lehetőségét is. Azonban a nemzetállami eszmény erős vonzó hatása ellenére sem tűnt még számukra reális és kívánatos alternatívának a nemzetállamiság, épp ezért a programok kiindulópontja a Habsburg Birodalom, de nem valamiféle „szuper” közép-európai német államalakulat volt. Az ausztrószlávizmus mellett ebben az értelemben beszélhetünk ausztróhungarizmusról is.⁶⁵

⁶² Sz[okolay] I[stván]: Szláv törekvések és a magyar elem. Kozma Vazul, Pest, 1850.; Boldényi, J.: Das Magyarenthum oder der Krieg der Nationalitäten in Ungarn. Aus dem Französischen von ***. Costenoble und Remmelmann, Leipzig, 1851.; [Grobtschmid, Gabriel]: Oesterreich, Ungarn und die Woiwodina. Von einem Saxo-Magyarern. Verlag von Salmayer & Comp. Wien, 1850.; Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után. Heckenast, Pest, 1851.

⁶³ Jordan 9.

⁶⁴ Hodža, V. D. M.: Der Slowak. Beiträge zur Beleuchtung der slawischen Frage in Ungarn. Expedition der Slawischen Centralblätter, Prag, 1848. III–VI.; Bariț: Români și maghiarizmul című cikkét ismerteti: Köpeczi Béla: Egy román kortárs a reformkori magyar politikai gondolkodásról. Régió, 1993/2. 124–125.

⁶⁵ Heiszler Vilmos: Ausztrószlávizmus – ausztróhungarizmus (A cseh föderalista elképzelések fogadtatása Pesten 1860–61-ben). Századok, 1985/3. sz. 750–771., illetve In: Forradalom

Nem véletlen, hogy a nagynémet eszmények által felerősödött nyugati irányultság ellensúlyozására az ő körükben is jelentkezett a birodalom keleti orientációjának a gondolata, de jól kitapintható módon minden esetben saját nemzeti érdekekhez idomítva. A magyarok támogatták ugyan 1848–49-ben a nagynémet tervet, de csak azért, mert kimaradásukat remélték abból, s a perszonáluniós program szempontjából előnyösnek ítélték ezt. A szabadságharc leverése új politikai helyzetet teremtett. A politikai sajtóban ugyan akadtak hangok, melyek népszerűsíteni kívánták a „70 millióból álló közép-európai birodalmat”, s az alkotmányosság birodalombeli elfogadottságára hivatkozva a magyarság múltbeli hivatását („az alkotmányos elvet megőrizni s hű keblében ápolni Kelet számára”) befejezttnek nyilvánították.⁶⁶ De ebben a helyzetben a keleti orientáció hirdetése mindenekelőtt arra teremtett alkalmat a magyar publicisztika számára, hogy – a reformkori oroszellenes liberális tradíciók folytatásaként – bizonyítsák Magyarország fontosságát a birodalmon belül, s hogy a magyar nemzetiség támogatása „politikai szükségesség az éjszaki özönvíz ellen. Azon Ararat, melyen a szabadság bárkája kiköthet”.⁶⁷ Jól mutatja ezt az irányt Kemény Zsigmond *Még egy szó a forradalom után* című röpirata (1851), illetve a konzervatív nézeteket képviselő publicista, Török János írásai. A krími háború kitörése új, kedvező helyzetet teremtett, hiszen az oroszellenesség mintegy a kormányzati politika szintjére emelkedett, s ez új lendületet adott Magyarországon is az oroszellenes propagandának.⁶⁸

A keleti orientáció propagálása a szláv mozgalmaknál is jelentkezett, de csak óvatosan, hiszen a keleti bővítés a nemzetiségi, illetve vallási összekötő kapcsok következtében a szláv elemet erősítette volna a birodalmon belül, épp ezért ennek nyílt propagandája könnyen kitétte volna őket a pánszlávizmus vádjának. Azonban Andrej Einspieler például a Slovenija című lap 1848. augusztus 24-i számában a következőket írja: „Ausztria, kedves Ausztria! Ismerd fel végre Hivatásod és Lényeged: irányozd tekinteted a hegyek mögé, melyeken túl hajnalban felkel a Nap ... Ausztria, előre a Balkánig!” Majd így folytatja: „Előbb vagy utóbb, de létre kell jönnie az egyesült szláv országok Ausztriájának...” Az ausztrószláv irányultságú Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft folyóirat is lelkesen népszerűsítette a németországi, nyugati orientáció alternatívájaként a Balkán felé fordulást.⁶⁹ Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy azon nemzetiségek (mindenekelőtt a szerbek és románok) esetében, ahol a nemzet kul-

után – kiegészítés előtt. Szerkesztette Németh G. Béla. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988. 464–495.

⁶⁶ Pester Zeitung, 1850. május 29., idézi: Reggeli lapok szemléje, Pesti Napló, 1850. május 29. 66. sz.; Pesti Napló vezércikke, Pesti Napló, 1850. március 12. 3. sz.

⁶⁷ April 5. Pesti Napló, 1850. április 8. 24. sz.; vö. Kosáry 37–58., 133–146.

⁶⁸ A korabeli oroszellenes propaganda reprezentatív példája: Oroszhon, mi volt és mivé lett! Magyarította: Magyar Károly. Hartleben, Pest, 1855.

⁶⁹ Idézi: Cvirn, Jencz: Der Austroslavismus und die Slovenen. In: Der Austroslavismus 79.; Oesterreichs Zukunft ist nicht deutsch. Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft, 1848. Nr. 17. 129–132.

turális és politikai egysítésének programja természetesen átnyúlt a birodalom határain, a birodalom keleti terjeszkedésénél kedvezőbb alternatívának tűnhetett a független nemzetállami intézmények megteremtése.⁷⁰

Az ausztrószlávizmus

Az ausztrószlávizmus az 1820-as években kialakult kulturális, majd egyre inkább határozott politikai formát öltő irányzat volt a birodalmat lakó szláv népek körében, mely a Ján Kollár nevével fémjelvezhető szláv kölcsönösségi tan s a kezdetől fogva leginkább a lengyel emigrációra korlátozódó messianisztikus szlávizmus irányzatával szemben az 1840-es évek végére domináns áramlattá vált a Habsburg Birodalom szláv nemzetiségűek politikai elitjének körében. Első klasszikus alakjai között a szlovén Bartholomäus Kopitárt, a lengyel József Dobrovskyt, a cseh František Palackýt, a szlovák Pavel Josef Šafarikot szokás számon tartani. Kopitár elképzelései szerint Ausztriát kell Oroszország ellenében a szláv kultúra és nemzetiség központjává tenni, csak ez biztosíthatja az európai civilizációhoz kapcsolódva kultúrája fejlődését.⁷¹ A szláv kölcsönösségi tan egykori hívének, a lelkes oroszbarátból következetes ausztrószláv vá vált cseh Karel

⁷⁰ Behschnitt, Wolf Dietrich: Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie. R. Oldenbourg Verlag, München, 1980.; Haselsteiner, H.: Die Serben und der Ausgleich. Zur politischen und Staatsrechtlichen Stellung der Serben Südungarns in den Jahren 1860–1867. Böhlau Nachf. Wien–Köln–Graz, 1976.; Roksandić, Drago: Austroslavistische Tendenzen bei den Serben. In: Der Austroslavismus 138–146.; Brote, Eugene: Die rumänische Frage in Siebenbürgen und Ungarn. Puttkammer & Mühlbrecht, Berlin, 1895.; Hitchins, Keith: The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780–1849. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1968.; Hitchins, Keith: Die Idee der Nation bei den Rumänen in Transilvanien (1691–1849). Editura Stiintifica si Enciclopedica, Bucuresti, 1989.; Jancsó Benedek: A román nemzeti törekvések története és jelenlegi állapota. 1–2. kötet. Budapest, 1899.; Spira idézett műve; Erdély története. 3. kötet. Szerkesztette Szász Zoltán. 2. kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.; Trócsányi Zsolt–Miskolczy Ambrus: A fanariótáktól a Hohenzollernekig. ELTE BTK Román Filológia Tanszék, Budapest, 1992.

⁷¹ Az ausztrószlávizmusról: Winter, E.: Eine grundlegende Urkunde des Austroslavismus. Der Brief B. Kopitars an Metternich vom 7. April 1827 mit bibliothekarischen Bericht. Zeitschrift für Slavistik. Bd. III. 1958. 107–124.; Matl, Josef: Der Panslawismus als politische Idee in Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. In: Wirtschaft und Gesellschaft Südosteuropas. Gedenkschrift für Wilhelm Gülich. Südosteuropa-Verlagsgesellschaft m. b. H. München, 1961. 296–320.; Hafner, Stanislaus: Das Austro-Slawische Kulturpolitische Konzept in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Österreichische Osthefte 5. Jg. 1963. 435–444.; Hafner, Stanislaus: Sprache und Volkstum bei den Slawen im Vormärz. In: Südost Forschungen XXIV. Bd. 1965. 138–165.; Brock, P. – Skilling, H. G. (ed.): The Czech Renaissance of the nineteenth Century. Essays presented to Otakar Odložilík in Honour of his 70. Birthday. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo, 1970.; Lawrence idézett műve; Brock, P.: The Slovak National Awakening: an Essay in the Intellectual History of East Central Europe. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo, 1976.; Kořalka 1982.; Der Austroslavismus kötet tanulmányai.

Havlíčeknek a példája mutatja talán a legszemléletesebben az ausztróslávizmus térhódítását a birodalombeli szláv politikusok és publicisták között. Ő hosszú oroszországi tartózkodása végén a következőket írta 1844-ben: „Tudna csak Kollár helyetttem Oroszországba jönni! Csalódott lenne, mert maga is ennek a szlávságnak segített. S ha a csehekkel valaki jót akarna tenni, saját költségén Moszkvába kellene őket küldenie.” 1846-ban megjelent *Slovan a čech* (A szláv és a cseh) című tanulmányában még kategorikusabban fogalmaz: „Milyen nevetséges, milyen célszerűtlen volna, ha titkos ellenségünkkel testvériesülnénk, aki birtoklási vágyát a barátság köntösébe bújtatja!!! Bevallom, hogy a szememben a magyarok, kik a csehek és az illírek nyílt ellenségei, kedvesebbek, mint az oroszok, kik Júdásként csókolnak bennünket, hogy zsebre tegyenek minket. ... Az osztrák monarchia saját és az illír nemzetiség fenntartásának legjobb garanciája, s minél nagyobb lesz az osztrák császárság hatalma, annál szilárdabbá válik nemzetiségünk.”⁷² Az ausztróslávizmus politikai érvkészlete teljes vértezettségben jelent meg az 1843-ban kiadott *Slawen, Russen, Germanen* című anonim röpiratban. A szerző szembeállítja a nyugati kultúra részét képező nyugati szlávokat és a keleti szlávokat, mondván, az orosz fenyegetés az előbbieket ugyanúgy érinti, mint Európa többi népét. Csakis Ausztria mentheti meg e veszélytől őket, s Ausztriának kötelessége is a nyugati szlávok érdekeinek képviselése.⁷³

A birodalom szláv népei 1848-ban kezdettől fogva és következetesen ellenségesen fogadták a nagynémet egység gondolatát, hiszen joggal attól tartottak, hogy az így létrejövő, jelentős német túlsúllyal rendelkező államban semmiféle lehetőségük nem lenne nemzetiségük érvényesítésére. Elutasító álláspontjukat öntötte plasztikus formába František Palacký a frankfurti német nemzeti gyűlés tevékenységében való részvételt visszautasító híres nyílt levelében 1848 áprilisában. 1848–1849 politikai fordulatai között viszont a szláv politikusok lehetőséget láttak arra, hogy a német és osztrák lojalitás között ingadozó osztrák-németek és a rebellis magyarok rovására mint a Habsburg birodalmi gondolat és dinasztiahűség egyedüli támogatói lépjenek a politikai porondra. Joggal írhatta Havlíček egyik cikkében: „Ó! A sors iróniája! A csehek osztrákabb szelleműek, mint maguk az osztrákok!”⁷⁴ Számbeli relatív többségük tudatában természetes volt számukra, hogy ennek nyomán s pusztán a többségi elvre épülő modern parlamentarizmus ausztriai meghonosítása következtében is a birodalom politikájára is majd ők nyomják rá meghatározó bélyegüket. Ebben az értelemben kétségtelenül indokolt volt az osztrák-németek és a magyarok velük szemben hangoztatott vádja, miszerint ők a birodalmat „szláv birodalommá” akarják átalakítani. Vezetők igen magabiztos és önbizalomtól duzzadó kijelentéseket tettek, a cseh

⁷² Idézi: Vlk, Georg J. [Morava]: Der k.k. Dissident Karel Havlíček 1821–1856. Sein Leben, Werk und Exil in Tirol. Diss. Wien, 1982. 84., 104., 106.; Reinfeld, Barbara K.: Karel Havlíček (1821–1856). A National Liberation Leader of the Czech Renaissance. (East European Monographs, Boulder, No. LCVIII.) Columbia University Press, New York, 1982.

⁷³ Slawen, Russen, Germanen. Ihre gegenseitigen Verhältnisse in der Gegenwart und Zukunft. Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1843. Vö. bővebben Deák idézett cikkét.

⁷⁴ Idézi: Vlk 170.

František Rieger például – német visszaemlékezők szerint – kijelentette, hogy „az osztrák állam csak addig áll fenn, míg a szlávok akarják azt”, s röpirataikban is Ausztriáról „mint a tizennyolc millió szláv egységének megtestesüléséről” beszélték.⁷⁵ Német ellenlábasaik azzal is vádolták őket, hogy német területek felé törnek. Julius Fröbel emlékiratai szerint például 1848 szeptemberében Palacký azt állította, hogy Németország keleti felének egy részét is a kialakuló „szláv birodalomba” kellene integrálni, példaként említve Drezdát és Lipcsét, mint olyan szláv városokat, amelybe a németek befészkelték magukat.⁷⁶ Az osztrák-németek már abban a tényben, hogy az 1848. októberi bécsi forradalom elől az udvar Morvaországba menekült, a szlávok súlyának növekedését látták. A birodalom „szlavizálásának” fő cszköze a birodalom föderalizálásának programja lehetett volna; a szláv politikusok kivétel nélkül a föderatív gondolat táborába tartoztak, s ők, ahogy arra már Redlich nyomán kitértünk, az egyes egységeknek az állami szuverenitás lehető legtöbb kellékét biztosítani akarták.

A szláv nemzetiségi mozgalmak vezetői nagy erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy egységesen lépjenek fel, s egymással megértésre jutva, közös programot tudjanak kidolgozni. Ezt a célt szolgálta az 1848 júniusában összeülő prágai szláv kongresszus, amely mintegy a frankfurti német parlament ellensúlya kívánt lenni. A szláv mozgalmak helyzete azonban nagyon különböző volt. Soraikban az integrációra törekvés mellett a nemzetállamiság felé húzó tendenciák is erősek voltak. Mindenekelőtt az erős történeti tradíciókra és a történeti jogokra támaszkodni tudó nemzeti mozgalmak, a horvát és cseh mozgalom igyekezett nagyobb integrációs egységeket megjelölni a föderáció alapjaként. A horvátok lelkesen támogatták egy délszláv egység (Horvátország, a magyarországi szerbek és az örökös tartományokban élő szlovének részvételével történő) megteremtését a birodalmon belül, amelynek létrehozásában természetesen maguknak szánták a vezető szerepet; a csehek pedig a történeti jogra hivatkozva maguknak vindikálták a történeti Csehországot (annak német lakosaival együtt), Morvaországot és Sziléziát is – mindezt etnikai elvek alapján kiegészítve a magyarországi szlovákokkal (a szlovákokat még a szláv rokonságot illuzórikusnak nevező Havlíček is a csehekkel szoros rokonságban álló testvérnépnek tartotta, a Ján Kollár által képviselt iskola pedig a szlovák nyelvet a cseh nyelv egyik dialektusának tekintette). Ezzel szemben a magyarországi szerbek saját nemzeti koronatarományt kívántak, Morvaország is önállósága megtartását követelte (bár prágai s nem közvetlen bécsi irányítással), s a szlovákok is inkább saját nemzeti koronatarományt szerettek volna. A galíciai lengyelek viszont Magyarország mintájára a perszonal-unióhoz közelítő státust kívántak volna elérni, s közvetíteni igyekeztek a magyarok és a szláv mozgalmak között. A kidolgozott tervek ennek megfelelően ingadoztak a történeti és az etnikai-nemzetiségi alapelv között.

⁷⁵ Riegert idézi: Auerbach 15.; Ignjatjewitsch, E. I. [Tkalac]: Croaten, Serben und Magyaren, ihre Verhältnisse zu einander und zu Deutschland. Sendschreiben an Arnold Ruge. Schmidt & Leo, Wien, 1848.

⁷⁶ Fröbel 1861. I. 192.

A legtekintélyesebb szláv politikus a történész František Palacký volt, aki az 1848–49-es politikai küzdelmek során a cseh nemzeti mozgalom vezető teoretikusává vált. Míg a nemzeti eszme ellenfelei a modern fejlődés egységesítő erdejével érveltek, Palacký kifejtette, hogy épp ezen egységesülési és centralizációs tendencia ellensúlyaként van szükség a nemzeti eszmére, ami egyáltalán nem átmeneti jelenség, csúcspontját – írja – majd csak az elkövetkező században fogja elérni. Annak alapelveit be kell építeni a birodalom politikai felépítésébe, csak ez vezethet politikai konszolidációra. Ő is Bundesstaat-ról, azaz egységes szuverenitással rendelkező szövetségi államról s nem államszövetségről szól, de programjának súlypontja félreérthetetlenül nem a birodalmi, hanem a tartományi szinten található. A birodalmi szervek hatáskörét a külügyekre, a hadügyre, a birodalmi pénzügyekre, a kereskedelemügyre és a birodalmi hírközlésre kívánja korlátozni. A tekintetben, hogy a tartományok határait milyen elv határozza meg, bizonyos ingadozás figyelhető meg nála. 1848 szeptemberében vázolt programjában (mely Magyarországra még nem terjed ki) felhasználja az etnikai elvet, például a délszlávokat (Krajna, Karinthia, a tenger mellék és Dalmácia szláv lakosságát) tömörítő „illír” tartomány létrehozása szükségességének indoklására. Ugyanakkor a cseh történelmi jog vonzását ő sem kerülheti el, hiszen Csehország–Morvaország–Szilécia újragyűjtését, ezeknek osztrák–német lakosságára is igényt tartva, történelmi érvek alapján igyekszik alátámasztani. Más tekintetben viszont a politikai praktikum szempontjait állítja előtérbe, például Galícia–Bukovina igazgatási egységének fenntartása melletti érvelésében. Nem következetes azonban programja, hiszen egyrészt a birodalmi szinten a birodalmi képviselőtestület összetételénél nem nemzetek-tartományok képviselőit, hanem közvetlen, a pusztán számarányokat tekintetbe vevő választást javasolt; másrészt pedig a tartományi szinten belül semmiféle kisebbségi-nemzetiségi szerveződési elvet nem irányoz elő, sőt kategorikusan tiltja, hogy a tartományi gyűléseken belül rendek, korporációk, illetve bármiféle külön érdekek képviselőit testületek jöjjenek létre. Halvány utalások találhatók programjában arra, hogy a nemzetiségi kisebbségek védelmére a helyi közigazgatási autonómia keretei között elképzelhetőnek tartotta, de ez az elem programjában semmiképpen sem hangsúlyos.

Palacký nézetei a politikai harcok éleződésével s a magyar kérdés égetően aktuálissá válásával bizonyos értelemben következetesebbé és radikálisabbá váltak, ezt tükrözi 1849 januárjában kidolgozott terve. A kreamsieri parlament feloszlatása ellen tiltakozó nyilatkozatban is már csak népekről beszél, a tartományokat mint alapegységeket meg sem jelöli, s januári tervét még kidolgozottabb formában kifejtő, 1849 decemberében megjelent *Unió – nem centralizáció, s nem föderáció* (Union – nicht Centralisation, noch Föderation) című, nagy vihart kavart cikke pedig következetesen „etnográfiai országcsoportokról” beszél, tudatosan kerülve a tartomány megjelölést, ezzel is hangsúlyozva, hogy az etnikai alapú újrafelosztás programját vallja. Eszerint osztrák–német, cseh–szlovák, délszláv (szlovén, horvát, szerb), magyar, román, lengyel–rutén államegységet kívánt volna felállítani az előző tervével megegyező széles hatáskörben.⁷⁷ Cikke nagy felháboro-

⁷⁷ Palacký írásai: Österreichs Staatsidee. J. L. Kober, Prag, 1866.; Palacký's politisches Ver-mächtniss. Theodor Mourek, Prag, 1872.; Gedenkblätter. Auswahl von Denkschriften,

dást keltett azonban a cseh nemzeti mozgalmon belül is, hiszen az a történeti Csehország területét is megbontotta volna, s a csehországi németeket az osztrák-német egységbe sorolta volna be. De más oldalról sem hiányoztak a kritikai megjegyzések. Eduard Clam-Gallas prágai városparancsnok Palackýt 1852-ben „az osztrák birodalom szegényfoltjának” nevezi; Grillparzer pedig 1849 végén feljegyzi: „Palacký professzor úr megőrült.”⁷⁸ Magyarországon is jó néhány újságcikk, illetve röpirat tűzte ki céljává Palacký tervének kritikáját.⁷⁹ Nem ő volt azonban az etnikai-nemzeti egységekre épített föderáció programjának egyedüli szláv képviselője. A horvátországi szerb, Ognjeslav Ostrožinski (Utješenić) is bírálta a birodalmi centralizációs törekvéseket, melyek a birodalom eddig még szerves egységbe össze nem állt elemeit „egy merev, szellem nélküli konglome-

Aufsätzen und Briefen. Verlag von F. Tempsky, Prag, 1874.; Schopf, F. J.: Wahre und ausführliche Darstellung ... in der königlichen Hauptstadt Prag begonnenen Volks-Bewegung und der hierauf gefolgtten Ereignisse. 6 Heft. C. W. Medau, Leitmeritz, o. J. [1848]; Palackýról lásd: Hamza disszertációja; Plaschka, Richard Georg: Von Palacký bis Pekař. Geschichtswissenschaft und Nationalbewußtsein bei den Tschechen. Böhlau, Graz-Köln, 1955.; Zacek, Joseph Frederick: Palacký. The Historian as Scholar and Nationalist. Mouton, The Hague-Paris, 1970.; Bradley, John F. N.: Czech Nationalism in the Nineteenth Century (East European Monographs, Boulder, No. CLVII) Columbia University Press, New York, 1984. 10–19.; Plaschka, R. G.: Nationalismus, Staatsgewalt, Widerstand. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1985.; Kořalka, J.: Palacký und Österreich als Vielvölkerstaat. In: Nationale Vielfalt und gemeinsames Erbe in Mitteleuropa. Hrg. von Erhard Busek – Gerald Stourzh. Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg, Wien-München, 1990. 81–92.; Morava, G. J.: Franz Palacký. Eine frühe Vision von Mitteleuropa. Österreichischer Bundesverlag Gesellschaft, Wien, 1990.; Zsilinszky Mihály: Palaczký Ferenc emlékezete. MTA, Budapest, 1880.; Sárkány Oszkár: A fiatal Palacký. Apollo, III. évf. 2. sz. 149–152.; Sárkány Oszkár: A magyar irodalmi romantika cseh viszhangja. Apollo, IV. évf. 1–2. sz. 67–81.; Heiszler Vilmos: A cseh és magyar nacionalizmus programjai a XIX. század közepén. Tiszatáj, 1983/7. sz. 33–39.; Benedek Gábor: Történelem és politika Palacký életművében. In: Palacký, František: A huszitzizmus története. Fejezetek a cseh nemzet történetéből. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. 675–689.; Havránck, Jan: Nemzeti és birodalmi eszmények vonzásában (František Palacký – a politikus és kora). In: Csehország a Habsburg-monarchiában, 1618–1918. Szerkesztette Szarka László. Gondolat, Budapest, 1989. 103–131.; Niederhauser Emil: František Palacký helye a kelet-európai történetírásban. Tiszatáj, 1996. 12. sz. 61–63.; Richard Prazák: František Palacký és a magyar reformmozgalom. Uo. 64–68.; Fried István: František Palacký és a magyar irodalom. Uo. 69–76.

⁷⁸ Clam-Gallast idézi: Havránck 124.; F. Grillparzer feljegyzése, in: Prosaschriften I. 217–219.; Palacký cikkét bírálja többek között: Helfert: Oesterreich und die Nationalitäten, Schuselka: Das provisorische Oesterreich; ismerteti a bíráló véleményeket: Hamza.

⁷⁹ Pauler Tivadar már 1849. december 30-án feljegyzi naplójában az újságokra hivatkozva: „Palaczkai a foederatio mellett.” Pauler Tivadar: Napi jegyzetek. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2611.; a röpiratok közül érinti Palacký tervét Szokolay István már idézett írása 77., Eötvös József: Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich. C. A. Hartleben, Leipzig, 1850.; a sajtóban: Nemzeti egyenjogúság (Pesti Napló, 1850. április 6–17.), Birodalmi lapokból (Pesti Napló, 1850. május 4.), a Pesti Napló 1850. július 8-i vezércikke, Az Osztrák Birodalom és Magyarország III. (Pesti Napló, 1850. augusztus 27. 139. sz.); a Pester Zeitung 1850. szeptemberi számaiban közölt Palacký javaslatait bíráló cikksorozatot.

rátumba” akarják összeolvasztani. Az egyes elemek organikus, saját önelvű fejlődésének elvét hangsúlyozva, felhasználva a keresztény „ne cselekedd másnak azt, amit magadnak nem kívánsz” elvet is, megkérdőjelezhetetlen dinasztiahűséggel és a konzervatív értékek talaján ugyan, de az e korban született föderatív tervek leg-radikálisabbjainak egyikét vázolja fel: a birodalom teljes átszervezését etnikai elvek alapján. Programja szerint hét birodalmi területi egységet lehetne létrehozni: egy németet, egy cseh-morva-sziléziai-szlovák tartományt, egy magyart, egy délszlávot a szerbek, horvátok és szlovének részvételével, egy lengyel-ruszt, egy román és egy olaszt. A tartományok az ott többségben lévő nemzet jellegét vennék magukra, a kisebbség védelmét pedig Ostrožinski is a kerületi-helyi önkormányzati rendszerben látja megoldhatónak.⁸⁰ A szerb Svetozar Miletič az Amerikai Egyesült Államok mintájára felállítandó „szövetség vagy konföderáció” tervét vázolta fel osztrák-német, cseh, szlovák, lengyel, szlovén, olasz, rutén, román, szerb, horvát, magyar állami egységgel számolva. A szlovén Kavčič Magyarországra ki nem terjedő programja pedig tizennégy kis koronartartomány létrehozását irányozta elő, s bírálta Palacký tervét a nemzeti kisebbségek védelmének elhanyagolása miatt.⁸¹

Születtek azonban egészében vagy részben a meglévő tartományi keretekre építő föderatív programok is szláv szerzők tollából. A cseh Jakub Malý például a cseh korona országaiából, Magyarországból, Galíciából, a német-osztrák tartományokból és Szlovéniából álló föderatív államalakulat tervét vázolta fel. A létező tartományokra épülő föderatív tervek híve volt a cseh Adolph Maria Pinkas is, ő azonban biztosítani kívánta volna a tartományi nemzeti kisebbségek védelmét is. A tartományi föderatív terveket a területi autonómia programjával kiegészítőkkkel szemben ő nemzeti kúriák szervezését javasolta. Megítélése szerint ugyanis a nemzeti kerületekre építő terv csak fokozta volna a nemzetiségek egymástól való elidegenedését, lehetőséget teremtett volna a kormánynak a centralizációra, s a helyi szintű kisebbségek védelmét nem valósította volna meg. Javasata értelmében a tartománygyűléseken a különböző nemzetiségeket képviselők kúriákat alakíthattak volna, s az oktatást, az egészségügyet, a jótékonyági intézményeket, az agrár-szabályozást érintő kérdésekben az egyes kúriák mint egység léphettek volna fel, a nemzetiségük érdekeit sértő határozatok ellen óvást nyújthattak volna be.⁸²

⁸⁰ Ostrožinski, Og. [Utješnović]: Programm zur Konstituierung des österreichischen Kaiserstaates nach dem Principe der konstitutionellen Freiheit und der nationalen Gleichberechtigung. In: Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848. Hrg. von Stephan Pejaković. Mechitharisten-Buchdruckerei, Wien, 1861., megjelent különnyomatban is; vö. Stimmeder, Hans: Die Auffassung Oesterreichs als Vielvölkerstaat von 1848 bis 1918. Phil. Diss., Wien, 1948. 16–24.

⁸¹ Miletič programját ismerteti: Beschnitt 87., Kavčič tervéről lásd: Redlich I. 273–274., Fischel 1919. 302., Apih, Joseph: Die Slovenen und das österreichische Verfassungswerk von 1848/9. Österreichisches Jahrbuch, Jg. 20. 1896. 133–134., Stimmeder 29–30.

⁸² Malý javaslatát ismerteti: Žáček idézett cikke; Pinkasnak az alkotmányozó birodalmi gyűlésben elhangzott javaslatát idézi: Protokolle des Verfassungs-Ausschusses im oesterreichischen Reichstage 1848–1849. 273–275.; ismerteti és értékeli: Gottsmann disszertációja 159–165.

A kremsicri alkotmányozó birodalmi gyűlés, melynek tagjai között a szláv nemzetiségű képviselők voltak többségben, végül az etnikai-nemzetiségi avagy a történeti tartományi elv körüli kötélhúzás eredményeként a morvaországi német Kajetan Mayer kompromisszumos javaslatát fogadta el, mely a történeti tartományok kereteit vette alapul, a birodalmi centralizáció elemével szemben a tartományi szintre helyezte a hangsúlyt, s föderatív államberendezkedést vázolt fel, kiegészítve a nemzeti kerületek programjával.

1849 után, amikor a kormány politikai gyakorlata egyre nyilvánvalóbban az abszolutista centralizáció felé vette az irányt, és fokozatosan egyre kevesebb remény maradt arra, hogy a nemzeti és alkotmányos elvet érvényesíteni lehessen a birodalom szervező elvei között, felerősödtek – bár általánosan jellemzővé nem váltak – a birodalom alternatíváit kereső programok. Az osztrák-német demokraták emigrációba kényszerült csoportjából Ernst von Violand volt az, aki már idézett röpiratában 1849-ben Ausztria felbomlásával számolt a távoli jövőben. 1848–49 kudarca megrendítette – egyelőre még csak átmenetileg – az ausztrószlávizmus pozícióit is. Havlíček például egyik 1850-ben íródott cikkében már különbséget tesz az orosz nép és az orosz kormány között, az előbbit rokonszenvvel említve. A krími háborúban bekövetkező szembenállás Ausztria és Oroszország között további szakítópróbát jelentett a birodalom ortodox vallású, illetve szláv identitású lakossága számára. Főképp a délszláv nemzetiségi vezetők között (példaként említhetjük I. I. Tkalacot vagy Josip Juraj Strossmayer vukovári püspököt) erősödött meg az orosz orientáció gondolata. 1855-ben született a 19. századi politikai pánszlávizmus egyik reprezentáns röpirata, L'udovit Štúr *Das Slawenthum und die Welt der Zukunft* című munkája, mely nyílt szakítást hirdet az ausztrószlávizmus tradícióival, s az ausztriai szlávok Oroszországhoz való csatlakozását propagálja, igen közel kerülve az orosz szlavofilok eszméhez.⁸³

⁸³ Havlíčeket idézi: Vlk 328–329.; Tkalacról vö. Šidak, Jaroslav: Gab es bei den Südslawen eine «Wendung zur eigenen Nationalität»? In: *Holotík* 252–255., Šidak, Jaroslav: Grundsätzliches zur Frage Austroslawismus und die Südslawen. In: *Holotík* 409–414., Tkalac, E. I. von Dr.: Jugenderinnerungen aus Kroatien (1749–1823., 1824–1843.). Otto Wigand, Leipzig, 1894.; Strossmayer nézeteiről vö. Zöller, Martin: Anfänge der Beziehungen Josip Juraj Strossmayers zu Rußland. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, Jg. XVII. 1968. 235–242.; Štúr, L.: *Das Slawenthum und die Welt der Zukunft*. Slovanstvo a Svět Budoucnosti. Hrg. von Dr. Josef. Jirásek. Nákladem Učené Společnosti Šafárikovy v Bratislavě. Vytiskla Státní Tiskárna v Praze. Bratislava, 1931.; vö. Petrovich, Michael B.: L'udovit Štúr and Russian Panslavism. *Journal of Central European Affairs*, vol. XII. 1952. 1–19.; Walicki, Andrzej: Die Beziehungen L.' Štúrs zu den russischen Slawophilen. In: *Holotík* 406–408.; Orton 119., 154.; Ivantyšynová, Tatiana: Die slawische Idee bei den Slowaken in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: *Die slawische Idee*. Hrg. von Andreas Moritsch. Slovak Academic Press, Bratislava, 1992. 24–36.; Czövek, István: Der slawische Kongreß 1867 und die Nationalitäten des Habsburgerreiches. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 103. Bd. 1995. 101–108.; Ivantyšynová, T.: Die slowakische Politik und der Austroföderalismus. In: *Der Austroslawismus* 44–54.

Ebben az igen sokszínű birodalmi politikai programözönben kell értelmeznünk az 1848–49-es perszonáluniós programot, melyet a magyar politikai elit az 1848. áprilisi törvények elfogadása után – a háttérbe vonuló konzervatív pártot leszámítva – egységesen és következetesen képviselt, majd a birodalmi kormányzat 1848 ősztől kibontakozó politikai és katonai ellenoffenzívája nyomán a kompromisszumokat kereső, leginkább a történeti jogra építő föderatív tervek alapeszméit elfogadó programokat. A magyar liberális elit csak igen vékonyka támaszra számíthatott a birodalom másik felének politikai tényezői között, s ez széles manőverezési terepet biztosított a birodalmi kormányzat számára, amit igen hatékonyan ki is használt. 1849 után a magyar politikai elitnek mind az országon belül maradt, mind az emigrációba kényszerült része nagy erőfeszítéseket tett 1848–49 tanulságainak alapján – az alapeszményekhez való hűség jegyében – a nemzeti célkitűzések részleges felülvizsgálatára. Hogy milyen irányban indultak el, természetesen függött az őket körül vevő politikai közegtől és politikai létfeltételeiktől, a birodalom másik felén 1848–49-ben körvonalazott programok azonban fontos orientáló – némely tekintetben stimuláló, de mindenképp vitára serkentő – tényezőket jelentettek valamennyiük számára.

ÁGNES DEÁK

*The Habsburg Empire amid the challenges of nationalism.
Plans and conceptions for remodelling the Empire
(1848-1849)*

The Habsburg Empire before 1848 was an exemplar of old-type, dynastic empires. While the nation-state was becoming the increasingly accepted organizing principle of states, the Empire remained a conglomerate of peoples. The revolutionary and national movements of 1848-1849, in addition to triggering a crisis of the imperial government, threatened the very existence of the Empire since they erupted with unprecedented force, striving, in the name of modern nationalism, to make the principle of nationality the basis, or at least one of the decisive tenets, of political organization, and demanding the reform of the organization of the Empire. The paper surveys the programs drawn up in Austria in 1848-1849 and attempts to present the Hungarian revolution and war of independence of 1848-49 not only as a duel between the imperial government and the Habsburg court on the one hand, and the Hungarian liberal political elite on the other, but as embedded in the complicated matrix of the programs of the nations that made up the Empire. Savage pamphlets were written, still in the name of constitutionality in 1848-1849, by proponents of imperial centralism, the adherents of assorted types of federal reorganization, and the representatives of the plan of a Hungarian personal union against each other; the real emphasis for these pamphlets was of course provided by the actual battles fought against Hungary. The paper offers a summary of these polemics.